

Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ, Ἀθηναί.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

1. Ἡ φύση καὶ ἡ καταγωγή τοῦ προβλήματος.

Λέγεται ὅτι ὁ ἄγγλος θαλασσοπόρος, πολιτικὸς καὶ ἱστορικὸς Walter Raleigh παρακολούθησε μιὰ μέρα ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς φυλακῆς του συμπλοκὴ κάποιων περαστικῶν· ἀπὸ τοὺς διαπληκτισμοὺς ποὺ ἀκούγονταν καθαρὰ ἔμεινε μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι σωστὰ κατάλαβε τὰ διαδραματιζόμενα. Τὴν ἄλλη μέρα συζητοῦσε τὸ περιστατικὸ μὲ ἓναν ἐπισκέπτη του, ποὺ εἶχε παρακολουθήσει ἀπὸ κοντὰ τὸ ἴδιο ἐπεισόδιο καὶ γνώριζε τὰ πρόσωπα· ἀπὸ τὴ συζήτηση αὐτὴ ὁ Raleigh διαπίστωσε ὅτι εἶχε πλανηθῇ σὲ ὅλα τὰ κύρια σημεῖα τοῦ «γεγονότος» (αἰτία, ἀφορμή, πραγματικὰ περιστατικά), ποὺ εἶχε λάβει χώραν κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα του. Τότε ἀναλογίστηκε πόσο τολμηρὸ εἶναι νὰ γράφει κανεῖς γιὰ χρόνους περασμένους καὶ τόπους μακρινοὺς καὶ ἄγνωστους ἀνθρώπους, ὅταν ἀδυνατῇ νὰ συλλάβῃ σωστὰ τὴν πραγματικότητα ποὺ ἐκτυλίσσεται μπροστά του, καὶ ἀποφάσισε νὰ κάψῃ τὰ χειρόγραφα τοῦ β' τόμου τῆς «Παγκόσμιας Ἱστορίας» του¹.

Εἴκοσι καὶ πλέον αἰῶνες νωρίτερα ὁ Θουκυδίδης διαπίστωνε ὅτι ἡ ἀναζήτησις τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας εἶναι βέβαια δύσκολη καὶ ἐπίπονη, ἀλλὰ εἶναι δυνατὴ μὲ ἐπίμονη διερεύνηση, προσωπικὴ αὐτοψία (ὅταν εἶναι δυνατή), μὲ διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν καὶ κριτικὴ ἀξιολόγησίν τους². Τοὺς τελευταίους τρεῖς αἰῶνες ἡ ἱστοριογραφία ἀνέδειξε διάσημους ἐργάτες³· παράλληλα ὅμως καὶ τὰ προβλήματα τῆς πλήθυναν (προβλήματα μεθόδου, ἐρμηνείας, γνωσιοθεωρητικῆς θεμελίωσης)· περισσότεροι εἶναι οἱ θαυμαστὲς τοῦ Θουκυδίδη παρὰ οἱ μιμητὲς τοῦ Raleigh.

1. A. Stern, *Geschichtsphilosophie und Wertproblem*, München / Basel 1967, 106. Ὁ Raleigh ἔζησε στὴν ἐλισαβετιανὴ ἐποχὴ. Καταδικάστηκε γιὰ συμμετοχὴ σὲ κάποια αὐλικὴ συνωμοσία καὶ ἔμεινε φυλακισμένος στὸν Πύργο τοῦ Λονδίνου 16 χρόνια· τότε ἐπιδόθηκε στὴν ἱστοριογραφία. Τὸ 1614 ἐκυκλοφόρησε ὁ α' τόμος τοῦ ἔργου του *The History of the World* (μέρος τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας)· δεύτερος τόμος δὲν ἐκυκλοφόρησε ποτέ.

2. Θουκυδίδης Α 20 - 23. Βλ. καὶ RE, Suppl. 12 (1970) 1238 : *Was ist historische Wahrheit* (bei Thukydides)?

3. Μπορεῖ κανεῖς νὰ μνημονεύσῃ πολυάριθμα ὀνόματα ὄχι μόνον ἱστορικῶν ἀπὸ τὸν Gibbon ὡς τὸν Toynbee, ἀλλὰ καὶ ἐπιφανῶν πολιτικῶν, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστοριογραφία, ὅπως ὁ Wilson, ὁ Nehru, ὁ Churchill κ.ἄ.

Στὸ μεταξύ καὶ σ' ἄλλους τομεῖς θεωρητικῆς ἢ πρακτικῆς δραστηριότητος (κοινωνιολογία, πολιτική, ἐκπαίδευση) ἐκδηλώθηκε διαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν προαγωγή τοῦ ἔργου της· καὶ ἡ διερεύνηση τῶν προβλημάτων, ἐπηρεασμένη ἀπὸ ποικίλα κίνητρα, ὠδήγησε σὲ νέα προβληματοθεσία καὶ νέα θεώρηση. Καὶ ἡ «παραδοσιακὴ» Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, ποὺ καταγινόταν ἄλλοτε μὲ τὴν καθολικὴ θέαση τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὴν ἐρμηνεύσει ξεκινώντας ἀπὸ μία γενικὴ, αὐθαίρετα ἢ ἀξιωματικὰ διατυπωμένη, ἐρμηνευτικὴ ἀρχή⁴, ὑποχρεώθηκε κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα νὰ διατυπώσῃ σαφέστερα προβλήματα καὶ νὰ ἀναζητήσῃ πιὸ πειστικὲς ἀποδείξεις. Μὲ φανερὴ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὰ «παραδοσιακὰ» δόγματα οἱ νεώτερες καὶ σύγχρονες τάσεις στρέφονται περισσότερο πρὸς τὴν ἀναζήτησι γνωσιολογικῶν θεμελίων τῆς ἱστορικῆς γνώσης⁵ καὶ τῆς ἀντίστοιχης φιλοσοφικῆς θεώρησης⁶.

Γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησι μόνου τοῦ σκοποῦ τοῦ ἄρθρου τούτου καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῶν διαστάσεων τοῦ εἰδικοῦ προβλήματος ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, ἀναγκαία φαίνεται μία σύντομη ἀναφορὰ στὰ μεγάλα προβλήματα, ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας :

α') Σκοπὸς τῆς Ἱστορίας : πραγματοποίηση τοῦ κράτους τοῦ Θεοῦ (Αὐγουστῖνος), πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος (Hegel), πραγματοποίηση καθολικῆς εἰρήνης καὶ δικαιοσύνης μεταξύ τῶν ἀνθρώπων (Kant), ἐξέλιξι πρὸς κοινωνία ἀταξικὴ χωρὶς ἰδεολογικὲς συγκρούσεις (Marx), τελείωσι τοῦ ἀνθρώπου κλπ.

β') Ποιὲς δυνάμεις κινοῦν τὸ ἄρμα τῆς Ἱστορίας; Ἀπαντήσεις ἀντίστοιχες πρὸς τὶς παραπάνω θὰ εἶναι : ἡ θέλησι τοῦ Θεοῦ, ἡ κίνησι τοῦ πνεύματος, ἡ φύσι διὰ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἔλλογων ὄντων, τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα καὶ οἱ ἀντίστοιχες ταξικὲς ἀντιθέσεις⁷. Εὐνόητο ὅτι ἀπάντησι στὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους γεγονότα. Ἔτσι π.χ. γιὰ τὸν Ἅγιο Αὐγουστῖνο ἡ καταστροφὴ τῆς Ρώμης ἀπὸ

4. Ἅγιος Αὐγουστῖνος, Bossuet, Herder, Hegel κ.ἄ.

5. R. Aron, *Introduction à la Philosophie de l'Histoire*, Paris 1938. M. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, New York 1938. A. Dempf, *Kritik der historischen Vernunft*, München 1957. A. Danto, *Analytical Philosophy of History* Cambridge 1965. Ἄλλες συμβολὲς θὰ μνημονευθοῦν στὶς ἐπόμενες σημειώσεις.

6. Ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτὴ θυμίζει τὴ διάκρισι ἀνάμεσα στὴ Φιλοσοφία τῆς Φύσεως καὶ τὴ Φιλοσοφία τῆς Φυσικῆς ἢ τὴ διαφοροποίησι ἀνάμεσα στὸν κοσμογονικὸ δυναμισμό τῶν Προσωκρατικῶν καὶ τὴν καταλυτικὴ (κάποτε) κριτικὴ τῶν Σοφιστῶν.

7. Σωστὸ εἶναι νὰ διευκρινισθῇ ὅτι τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα (δυσαρμονία παραγωγικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων καὶ ἡ ἀντίστοιχη σύγκρουσι ἰδεολογιῶν) δὲν ἀποτελοῦν τὴ μόνη —ἀλλὰ τὴν κύρια— ἐρμηνευτικὴ ἀρχή, ὅπως τονίζει ὁ Fr. Engels σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Joseph Bloch τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1890 (K. Marx - Fr. Engels, *Ausgewählte Briefe*, Berlin 1953, 502). Βλ. Stern, 92.

τὸν Ἀλάριχο τὸ 410 μ.Χ. ἦταν θέληση τοῦ Θεοῦ... ἐνῶ γιὰ τὸν Augustin Tierry θέση ἀξιώματος γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἔχει ἡ (δανεισμένη ἀπὸ τὸ δίκαιο) φράση : *is fecit qui prodest*⁸.

γ') Ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ σκοπὸς (ὁρατὸς ἢ ἀόρατος) τῆς Ἱστορίας, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ δυνάμεις ποὺ ἀποτελοῦν κινητήρια δύναμη ἢ γενεσιουργὰ αἰτία τῶν ἐπὶ μέρους γεγονότων, ἐκδηλώνονται ὅλα μὲ κάποιον «ρυθμό», μὲ τὸν ὁποῖο πραγματοποιεῖται ἡ ἱστορικὴ ζωὴ. Τὸν ρυθμὸ τοῦτο προσδιορίζει ἡ διαλεκτικὴ κίνηση τοῦ πνεύματος κατὰ τὸν Hegel⁹. Τὸ ἴδιο σχῆμα διατηρεῖ ὁ Marx ἀντιστρέφοντας τὸ περιεχόμενο (ἡ ἔκφραση τοῦ πνεύματος, ἡ ἰδεολογία, εἶναι παράγωγο τῆς κοινωνικῆς θέσης, ποὺ εἶναι ἐπακόλουθο τῶν παραγωγικῶν - οἰκονομικῶν σχέσεων)¹⁰. Μὲ τὸν «Νόμο τῶν τριῶν Σταδίων» ἀπαντᾷ στὸ ἴδιο πρόβλημα ὁ Comte¹¹. Συμπέρασμα (ἐπαγωγικὸ) τῶν ἱστορικῶν μελετῶν του παρουσιάζει ὁ Toynbee τὸ νόμο «Πρόκληση - Ἀπάντηση» (δυσχέρειες τῆς ζωῆς —ἀντιμετώπισή τους ἐκ μέρους τῶν ἀνθρωπίνων ομάδων ποὺ οἰκοδομοῦν τοὺς πολιτισμούς)¹².

δ') Πολὺ ἀρχαία καταγωγὴ ἔχει τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ ἱστορικὴ πορεία πραγματοποιῇ συνεχῇ πρόοδο, ὀπισθοδρόμηση, ἀνακύκληση τῶν ἰδίων μορφῶν καὶ σταδίων ἢ τέλος προοδευτικὴ σπειροειδῆ ἀνακύκληση (ὅπου κάθε ἐπόμενος κύκλος - πολιτισμὸς ἐνέχει καὶ κάποιο στοιχεῖο γενικῆς βελτίωσης σὲ σύγκριση μὲ τὸν προηγούμενο). Στὸν Ἡσίοδο διαφαίνεται ἡ ἰδέα τῆς ὀπισθοδρόμησης, τοῦ ξεπεσμοῦ· στὸν Θουκυδίδη καὶ στὸν Πλάτωνα εἶναι φανερὴ ἡ πίστη στὴν ἀνακύκληση· ὁ Διαφωτισμὸς πρέσβευε τὴν πρόοδο, χωρὶς δισταγμὸ ἢ ὅρια. Ἡ ἐποχὴ μας προσπαθεῖ νὰ πιστέψῃ, ἀλλὰ ἀμφιβάλλει, ἂν ἡ πρόοδος εἶναι ἀληθινὴ ἢ ἀποτελῇ ἀπατηλὴ συνθηματολογία¹³.

8. Aug. Tierry, *Oeuvres* 3, Paris 1859, 348 : «ἐκεῖνος ἔπραξε ποὺ εἶχε συμφέρον».

9. W. H. Dray, *Philosophy of History*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall 1964, 67 ff.

10. Π. Κανελλόπουλος, *Αἱ θεμελιώδεις περὶ Ἱστορίας θεωρίαι*, ΑΦΘΕ 7 (1935/6) 200 ἐπ. W. H. Walsh, *An Introduction to Philosophy of History*, London 1970³, 154 - 60.

11. Θεολογικὴ, μεταφυσικὴ, θετικὴ (δηλ. ἐπιστημονικὴ) ἀντίληψη καὶ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου ἐκφράζουν τὴν προοδευτικὴ πορεία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Βλ. Aug. Comte, *Μαθήματα Θετικῆς Φιλοσοφίας*, Ἑλλην. μετάφρ. Janis Io Skokko, Ἀθήνα (Ἀναγνωστίδης) χ.χ., 55 κ.έ. Ἐπίσης Walsh 151-54.

12. Πολὺ ὠραία ἀνάλυση τοῦ ἔργου τοῦ Toynbee προσφέρει ὁ Χρῦσανθος Χρήστου στὸ ἔργο του *Πολιτισμὸς καὶ Ἱστορία*, Θεσσαλονίκη 1973. Βλ. καὶ Pieter Geyl, *Debates with the Historians*, London/Glasgow 1970³, κεφ. 5-8.

13. Π. Κανελλόπουλος, *Ἱστορία καὶ Πρόοδος*, ΑΦΘΕ 4 (1932/33) 151-197. S. Pollard, *The Idea of Progress* (Penguin - Books) 1971². Αὔγ. Μπαγιόνας, *Ἡ ἔννοια τῆς Προόδου καὶ ἡ Μεθοδολογία τῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1970.

Στὰ παραπάνω πρέπει νὰ προστεθῇ ἓνα ἀκόμη ἐρώτημα (ποὺ διαφαίνεται καθαρὰ μέσα στὶς σελίδες τῆς ἱστοριογραφίας, ἔστω κι ἂν δὲν διατυπώνεται πάντα μὲ σαφήνεια) : ποιοὶ εἶναι οἱ φορεῖς τῆς ἱστορικῆς ζωῆς : τὰ ἄτομα, τὰ ἔθνη, οἱ κοινωνικὲς τάξεις¹⁴ ;

Ἡ ἴδια ἡ διατύπωση τῶν δύο πρώτων ἀπὸ τὰ παραπάνω προβλήματα ξεπερνᾷ πολλὰς φορές τὰ ὅρια, ποὺ ἔχει τάξει ἡ φύση στὸν ἄνθρωπο· κατὰ συνέπεια ἡ ἐνασχόληση μ' αὐτὰ ὀδηγεῖ μοιραῖα σὲ μεταφυσικὲς προεκτάσεις. Ἡ Μεταφυσικὴ λοιπὸν τῆς Ἱστορίας (ἡ «παραδοσιακὴ» Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας) ἔδωσε συνθέσεις μεγαλόπρεπες¹⁵, ποὺ ἀποπνέουν ὅμως περισσότερο τὸν ὑποκειμενικὸ τόνο, τὴν πίστη τῶν δημιουργῶν τους, παρά τὴν ἀντικειμενικὴ πειστικότητα· γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ διεκδικήσουν τὴ θέση ἐπιστημονικῆς γνώσης¹⁶.

Στὸ μεταξὺ ὅμως ἡ Ἱστοριογραφία —ποὺ ἔχει μακρὰ καὶ σεβαστὴ ἱστορία— διατύπωσε ἀξιωματικὰ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴ θέληση νὰ προσφέρῃ ἀληθινὴ εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ὥστε καὶ τὸν τίτλο τῆς ἐπιστήμης νὰ περιβληθῇ καὶ ἀξία διδακτικὴ νὰ ἀποκτήσῃ¹⁷. Ἀπέναντι στὶς θριαμβεύουσες φυσικὲς ἐπιστῆμες ὤφειλε καὶ ἡ Ἱστορία νὰ δώσῃ διαπιστευτήρια ἐπιστημονικῆς ἀρτιότητος· τὸ καθῆκον τοῦτο ἀποκάλυψε πλῆθος εἰδικῶν προβλημάτων, ποὺ ἄρχισαν ἐπίμονα νὰ συζητοῦνται ἀπὸ τὸ 19ο αἰ. καὶ ὕστερα : Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ; Νὰ δώσῃ ἀκριβῆ εἰκόνα τῶν γεγονότων ἢ νὰ τὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ τὰ ἀξιολογήσῃ; Πῶς μπορεῖ νὰ ἐλέγξῃ τὴν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν του καὶ νὰ πείσῃ γιὰ τὴ δική του ἀντικειμενικότητα; Ἡ κοινωνιολογία τῆς γνώσης, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω, ποὺ ἀφήνει μᾶλλον ἀνεπηρέαστη τὴ λογικὴ κρίση τοῦ φυσικοῦ

14. Fr. Meinecke, *Zur Theorie und Philosophie der Geschichte*, herausg. von E. Kessel, Stuttgart 1965², 31 - 59. Γ. Πλεχάνωφ, *Ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ ὁ ρόλος τῆς προσωπικότητος*, Ἑλλην. μετάφρ. Κ. Πορφύρη, Ἀθήνα χ.χ., 110-169. Geyl κεφ. 2 - 4 (Macaulay, Carlyle, Michelet).

15. Ὅπως τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου (*De civitate dei*), τοῦ Herder (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*), τοῦ Hegel (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*).

16. Κατὰ τὸν Walsh (ὁ.π. σελ. 37) γνωρίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι : α) ἔχει μεθοδικὰ κατακτηθῇ καὶ συστηματικὰ ταξινομηθῇ, β) περιέχει κάποιες γενικὲς ἀλήθειες (ἀρχές, ἀξιώματα), γ) μᾶς ἐπιτρέπει ἐπιτυχεῖς προβλέψεις καὶ —κατὰ συνέπεια— κάποιο ἐλεγχὸ πάνω στὰ μέλλοντα νὰ συμβοῦν, δ) εἶναι ἀντικειμενικὴ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι κάθε ἀπροκατάληπτος παρατηρητὴς θὰ φθάσῃ στὰ (καὶ θὰ ἀποδεχθῇ τὰ) ἴδια συμπεράσματα, ἂν τεθοῦν ὑπ' ὄψῃ τοῦ τὰ ἴδια δεδομένα.

17. Θουκυδίδης, Πολύβιος, Ranke, Bury κλπ. κλπ. Ὁ Bury στὸ ἐναρκτήριο μάθημά του (*The Science of History*· ἔχει περιληφθῇ στὸν τόμο *Selected Essays*, Cambridge 1927) συμπεραίνει : *History is a science, no less and no more.*

ἐπιστήμονα, μήπως ἐπηρεάζει καθοριστικὰ καὶ περιοριστικὰ τὴν ἀξιολογικὴ κρίση τοῦ ἱστορικοῦ; Ἄν ἡ ὁμοιομορφία ἢ νομιμότητα τῆς φύσης (ἢ πεποίθηση πὼς θὰ συμπεριφέρεται πάντα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο) ἀποτελῇ ἐγγύηση γιὰ τὰ ἐπαγωγικὰ συμπεράσματα τοῦ φυσικοῦ, ὑπάρχει ἀντίστοιχη βάση γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ἱστορικῆς γνώσης; Εἶναι θεμιτὴ ἡ χρῆση τῶν κατηγοριῶν αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα (δάνειο τῆς καθημερινῆς γλώσσας, ποὺ ἔχει ὅμως ἀξία ἐξίσωσης στὴ φυσικὴ); Εἶναι δυνατὴ ἡ διατύπωση νόμων ποὺ διέπουν τὴν ἱστορικὴ ζωὴ¹⁸; (Εἰδικὰ γιὰ τὸ σημεῖο τοῦτο ἐνδιαφέρθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ ἡ Κοινωνιολογία, ἡ ἐπιστήμη ποὺ μὲ τὴ σπουδὴ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, μὲ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν κατάταξή τους, ἐπιδιώκει νὰ προχωρήσῃ σὲ ἐπαγωγικὰ συμπεράσματα, ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν ἔπειτα πρόβλεψη ἢ ἀκόμη καὶ σχεδιασμὸ τοῦ μέλλοντος)¹⁹.

Τόσον ὁ αὐτοπροβληματισμὸς τῆς Ἱστορίας ὅσον καὶ οἱ ἀπαιτήσεις τῆς Κοινωνιολογίας ἔθεταν νέα καθήκοντα στὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, ποὺ μὲ τὴ σειρά της ἀναγνώρισε σταδιακὰ τὴν ἀνάγκη —παράλληλα μὲ τὰ παραδοσιακὰ μεταφυσικὰ προβλήματα της— νὰ προχωρήσῃ σὲ μία ἐπιστημονικὴ θεμελίωση τῆς ἱστορικῆς γνώσης²⁰. Ἡ νέα τούτη προσπάθεια, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ Γνωσιολογία τῆς Ἱστορίας, εἶχε δύο βασικὲς δυσκολίες νὰ ἀντιμετωπίσῃ:

1. Ἡ πρώτη εἶναι ἐγγενής· ὀφείλεται στὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας, ποὺ ἐπιτρέπει (ἢ ἀπαιτεῖ) σημαντικὸ ρόλο στὴν προσωπικὴ κρίση τοῦ ἱστορικοῦ, ὅταν ὁ τελευταῖος ἐπιχειρῇ νὰ κατανοήσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ τὰ γεγονότα²¹.

2. Ἡ δεύτερη προέρχεται ἀπὸ παρεξήγηση· εἰδικότερα ἀπὸ τὸ ὅτι ὅσοι

18. C. G. Hempel, *The Function of General Laws in History*, «Journal of Philosophy» 38 (1941) 35-48. M. Mandelbaum, *The Problem of Covering Laws*, «History and Theory» 1 (1961) 229-42.

19. A. Ryan, *The Philosophy of the Social Sciences*, London 1970, ch. 9 (*Prediction as a goal of Social Science*).

20. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν Stern, Aron, Dempf, Danto, Walsh, ποὺ μνημονεύτηκαν ἤδη, τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν γνωσιολογικῶν τάσεων εἶναι καταφανῆ καὶ σὲ ὅλη τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος (Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας). Πρβλ. J. Rüsen, *Wahrheit und Methode in der Geschichtswissenschaft*, «Philosophische Rundschau» 18 (1972) 267-89. Τοῦ ἴδιου, *Rationalität und Geschichtlichkeit: Zur Logik historischer Erkenntnis*, «Philos. Rundschau» 20 (1974) 24-55. H. Fain, *Between Philosophy and History*, Princeton/N. Jersey 1970, chs 4, 10, 13. R. Schaeffler, *Einführung in die Geschichtsphilosophie*, Darmstadt 1973. K. Popper, *The Poverty of Historicism*, London 1972³.

21. Ἡ κίνησις ὠρμήθηκε ἀπὸ τὴ Γερμανία μὲ πρωταγωνιστὲς τὸν Windelband, τὸν Rickert, τὸν Dilthey (ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ἔπειτα).

καταπιάστηκαν με τή Γνωσιολογία τῆς Ἱστορίας εἶχαν θητεύσει λίγο πολύ ἢ τουλάχιστον εἶχαν μαθητεύσει στή Γενική Γνωσιολογία, πού ἐπὶ αἰῶνες εἶχε οἰκοδομηθῇ πάνω σέ βάσεις μαθηματικῶν ἢ φυσικῶν ἐπιστημῶν²².

Στις παραπάνω δυσκολίες πρέπει νά προστεθῇ ἡ διαρκὴς ὑπονόμευση τῆς ἱστορικῆς γνώσης ἀπὸ τὴν «Κοινωνιολογία τῆς γνώσης», ἡ ὁποία ἔκανε πιὸ αἰσθητὴ τὴν ἀστάθεια τοῦ ἱστορικοῦ ἐδάφους (ὅπως θὰ ἐξηγήσωμε παρακάτω).

Ἕνας ὀρισμὸς τῆς Ἱστορίας δὲν θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς ἐδῶ, ἂν δὲν ἀνέκυπταν ἀπ' αὐτὸν ἐρωτήματα, πού μεταβιβάζονται στή Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας· εἶναι, λοιπὸν ἀνάγκη ἀπ' τὸ σημεῖο τοῦτο (τοῦ ὀρισμοῦ) νὰ ξεκινήσωμε, γιατί δὲν ἔχουν ὁμόφωνα προσδιορισθῇ οὔτε τὰ προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας οὔτε —τὸ πιὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐρευνά μας— τὰ ὅρια καὶ οἱ ἰδιαίτερες πτυχὲς τῆς Εἰδικῆς Γνωσιολογίας τῆς Ἱστορίας. Τὴν ἄμεση ὁμῶς σύνδεση τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ὀρίων τῆς γνωσιολογίας της μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνη στὸ ἔργο π.χ. τοῦ Emil Spiess, ὁ ὁποῖος γράφει : «τῆς Ἱστορίας ἔργο εἶναι νὰ κατανοήσῃ τὴ ζωὴ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν ἐξέλιξή της· ἀπ' ἐδῶ ἀπορρέει καὶ τὸ πρῶτο πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας : Τί εἶναι ἐξέλιξη ;»²³ Καὶ —προσθέτομε— πῶς μπορεῖ νὰ γνωσθῇ ;

Σὲ μιὰ πρόσφατη Εἰσαγωγή στή Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας διαβάζομε : «Ἱστορία εἶναι ἡ παρακολούθηση τῶν μεταβολῶν στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις, ὅσο εἶναι τοῦτο δυνατὸ μετὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν πληροφοριῶν πού μᾶς εἶναι προσιτές»²⁴. Ἐπειτα ὁ συγγραφέας —ἀναλύοντας τὸν ὀρισμὸ του— ἐκμαιεῖ τὰ προβλήματα πού θέτει γιὰ τὸ φιλόσοφο ἡ ἱστορικὴ γνώση. Ἀναλυτικότερος ὁ Collinwood ἐπιχειρεῖ νὰ περιλάβῃ στὸν ὀρισμὸ τῆς Ἱστορίας ἐρωτήματα γιὰ τὴ φύση τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, γιὰ τὸ ἀντικείμε-

22. Ἦδη ὁ Comte, *Course of Positive Philosophy*, 1830 - 1842 καὶ ὁ J. S. Mill, *System of Logic*, 1843, δέχονται τὴν ἐνότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ καὶ εἰσηγοῦνται τὴν ἐπέκταση τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες (δὲν δέχονται ἄρα αὐτονομία τῆς ἱστορικῆς γνώσης). Σαφέστατη ἀντιδιαστολὴ ἱστοριογνωσίας καὶ φυσιογνωσίας προσφέρει τὸ ἄρθρο τοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου, *Τὸ πρόβλημα τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας*, ΑΦΘΕ 4 (1932/ 33) 129-50.

23. E. Spiess, *Die Grundfragen der Geschichtsphilosophie*, Schwyz 1937, 25. Τὰ ὑπόλοιπα προβλήματα, πού ὁ ἴδιος ἐκμαιεῖ ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τῆς Ἱστορίας, εἶναι : Ποιὰ εἶναι τὰ αἷτια τῆς ἐξέλιξης; Ὑπάρχουν νόμοι πού διέπουν τὴν ἱστορικὴ ζωὴ; Ποιὰ εἶναι ἡ ἀφετηρία καὶ ποιὸς ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ἱστορικῆς πορείας; Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἱστορικὴ ὁμάδα καὶ ὡς ἄτομο.

24. Schaeffler, 6-7. Πρβλ. καὶ Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, 3, 10 - 11, ὅπου συζητεῖται ὁ ὀρισμὸς τοῦ Bernheim : *History is the Knowledge of the development of human beings in their activities as social beings*.

μενό της, γιὰ τὴ μέθοδο καὶ τὴν ἀξία της, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὴν παρατήρηση ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ ἀπασχολοῦν καὶ τὸν ἱστορικὸ καὶ τὸ φιλόσοφο²⁵.

Τώρα εἶναι πρόσφορο νὰ διευκρινισθοῦν τὰ ὅρια τῆς προβληματοθεσίας τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας. Ὑπάρχουν πράγματι ἐρωτήματα «μέσα στὴν Ἱστορία» (ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἱστορικὸ) καὶ ἐρωτήματα «περὶ τῆς Ἱστορίας» (ποὺ τὰ θέτει ὁ φιλόσοφος)²⁶. Π.χ. ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήσῃ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα : ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ καὶ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 ; ἀνάμεσα στὸ Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ (1770 - 1820) καὶ στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση (τοῦ 1821); ἀνάμεσα στὴν Προτεσταντικὴ Μεταρρύθμιση τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ τὴ γένεση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας; Ὁ φιλόσοφος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ὀρθότητα ἢ τὸ σφάλμα ποὺ περιέχει ἡ ἀπάντηση τοῦ ἱστορικοῦ, ἀλλὰ γιὰ τὸ εἶδος τῶν ἀποδεικτικῶν στοιχείων, ποὺ θὰ προσκομίσῃ ὁ ἱστορικὸς πρὸς ὑποστήριξη τῶν ἀπόψεών του, γιὰ τὰ κριτήρια ποὺ χρησιμοποιεῖ στὴν ἐπισήμανση τῶν παραπάνω σχέσεων. Τὰ κύρια προβλήματα, ποὺ ὁ φιλόσοφος διατυπώνει περὶ τῆς ἱστορικῆς γνώσης, συνοψίζονται ἀπὸ τὸν Gardiner ὡς ἑξῆς : 1) Εἶναι ἡ Ἱστορία ἐπιστήμη (ὅπως ἡ Φυσικὴ); 2) Πῶς μποροῦμε νὰ γνωρίσωμε τὰ ἱστορικὰ γεγονότα; 3) Εἶναι δυνατὴ ἡ ἀντικειμενικὴ ἱστορικὴ ἔκθεση; 4) Ποιὰ εἶναι ἡ φύση τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας; 5) Ὑπάρχουν ἱστορικοὶ νόμοι;²⁷

Καὶ ἄλλα προβλήματα εἰδικότερα ἢ γενικότερα (καὶ μὲ σοβαρὲς γνωσιολογικὲς προεκτάσεις) ἐπανερχοῦνται μὲ ἐπιμονὴ στὰ πιὸ πρόσφατα δημοσιεύματα : ἡ φύση τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, ἡ θέση (καὶ οἱ γνωσιολογικὲς συνέπειες) τῆς ἀξιολογικῆς κρίσης τοῦ ἱστορικοῦ, ὁ «ρυθμὸς» τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, τὸ νόημα τῆς «προόδου» καὶ ἄλλα²⁸. Οἱ διαστάσεις τοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος τῆς Ἱστορίας (ποὺ γιὰ τοὺς νεώτερους χρόνους ἄρχισε μὲ τὴν ἀντίρρηση τοῦ Descartes²⁹ κι ἔχει πολὺ παλαιότερες

25. R. G. Collinwood, *The Idea of History*, 7. Πρβλ. 245, ὅπου προσδιορίζει τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ : νὰ ἀφηγητῇ γεγονότα, νὰ περιγράψῃ καταστάσεις, νὰ ἀποκαλύπτῃ κίνητρα, νὰ ἀναλύῃ χαρακτῆρες.

26. Collinwood, 3 : *The philosopher asks himself: How do historians know? How do they come to apprehend the past? What kind of knowledge do they acquire?* Βλ. καὶ P. Gardiner, *The Nature of Historical Explanation*, Oxford 1968³, x.

27. Gardiner, ὁ.π. x-xi.

28. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, ch. 6 (*Judgments of fact and judgments of value*). W. H. Burston, *Principles of History Teaching*, London 1972³, chs 2-3 (*Historical Events*). E. H. Carr, *What is History?* London 1971², chs 1, 5. Βλ. καὶ ἔργα S. Pollard, Α. Μπαγιόνα, ποὺ μνημονεύθηκαν στὴν προηγούμενη σημείωση 13.

29. *Discours de la methode*, Part 1. Πρβλ. Collinwood 59-61. Ὁ Descartes θίγει (σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Collinwood) 4 σημεία : 1) ἱστορικὴ φυγὴ (ὁ ἱστορικὸς

ρίζες στὸν Ἀριστοτέλη)³⁰ θὰ φανοῦν σαφέστερα, ἂν παραθέσωμε τοὺς λόγους ποὺ συνήθως προβάλλονται, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν αὐτονομία τῆς Ἱστορίας (ὅτι εἶναι κλάδος γνώσεως διαφορετικός, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθῇ σὲ ἄλλο κλάδο τοῦ ἐπιστητοῦ, ὅπως πίστευαν π.χ. ὁ Comte καὶ ὁ Mill): 1) Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀνήκουν στὸ παρελθὸν καὶ δὲν μποροῦν νὰ γνωσθοῦν μὲ τὸν τρόπο ποὺ γνωρίζονται τὰ παρόντα πράγματα ἢ φαινόμενα (συνήθης ἀντιδιαστολὴ μνήμης - ἀντίληψης), 2) τὰ ἱστορικὰ γεγονότα εἶναι μοναδικὰ (δεμένα μὲ ὀρισμένο τόπο, χρόνο, πρόσωπο ἢ πρόσωπα) καὶ δὲν εἶναι λογικὰ δυνατὴ ἡ ἐννοιοποίησή τους, 3) ἡ ἱστορία περιγράφει πράξεις, σκέψεις, βούληση ἀνθρώπων, ὅχι συμπεριφορὰ «νεκρῆς ὕλης» (ἀντιδιαστολὴ ἐλευθερίας - φυσικῆς ἀναγκαιότητας), 4) τὰ ἱστορικὰ γεγονότα εἶναι τόσο πολλὰ καὶ περίπλοκα, ὥστε δὲν μποροῦν νὰ περιληφθοῦν σὲ καμιὰ —ἔστω καὶ ἐκτενέστατη— ἐξιστόρηση³¹.

2. Ἡ ἐννοία τῆς ἱστορικῆς γνώσης.

Σ' αὐτὴ τὴν παράγραφο πρόθεσή μας εἶναι μὲ συντομία νὰ ἐκθέσωμε ὅσα προβλήματα συνδέονται εἰδικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ γνώση καὶ —μαζὶ μ' ἄλλα ποὺ θίγονται σ' ἄλλες σελίδες— συνθέτουν τὴν ἰδιομορφία τῆς τέτοια εἶναι: ἡ ἀντιδιαστολὴ τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἡ διευκρίνιση τοῦ ὅρου «γεγονός», ἡ προβληματικότητα τῆς ἐννοίας «παρελθόν», ἡ ἐπισήμανση τῶν πηγῶν τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ τῶν ἀντίστοιχων δυσχερειῶν.

εἶναι ταξιδιώτης στὸ παρελθόν, ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του), 2) ἱστορικὸ πυρρωνισμό (ἀπόλυτο σκεπτικισμό), 3) ἱστορικὸ ὠφελισμό (ἡ ἱστορία εἶναι ἄχρηστη μάθησις), 4) ἱστορικὴ φαντασιοκοπία (ἡ ἱστοριογραφία καὶ στὴν καλύτερη περίπτωση εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας τοῦ ἱστορικοῦ).

30. Ἀριστοτέλης, *Περὶ Ποιητικῆς* 1451b 6-7: ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἑκάστον λέγει. Βλ. καὶ Ε.Π. Παπανοῦτσος, *Γνωσιολογία*, Ἀθήνα 1954, 333 καὶ 340-41.

31. Gardiner, *The Explanation*, 34, 63-64. Dray, *The Philosophy of History*, 8, 23. Ὁ Burston, 32 ἀπαριθμεῖ 3 τυπικὰ γνωρίσματα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων (στὴν οὐσία 3 στοιχεῖα ἰδιομορφίας καὶ αὐτονομίας τῆς ἱστορικῆς γνώσης): *they cannot be observed or inspected; ... the all important factors of motives, intention, purposes have to be inferred ... the uniqueness of each event*. Ἐνδιαφέρον φαίνεται νὰ παρατεθοῦν ἐδῶ δύο παλαιότεροι ὀρισμοὶ τῆς Ἱστορίας, γιὰ νὰ δειχθῇ μόνον πόσο λίγο ὑποψιάζονταν οἱ δημιουργοὶ τους —διάσημα πνεύματα— τὶς γνωσιολογικὲς δυσχέρειες ποὺ οἱ μεταγενέστεροι ἔχουν ἐπισημάνει: 1) Ἱστορία εἶναι «*le récit des faits donnés pour vrais*» (Voltaire, *Dictionnaire Philosophique* 3, 346), 2) «*Geschichte ist die Wirklichkeit selber*» (Leopold von Ranke). Βλ. Stern 83. Οὐσιαστικά ὁ v. Ranke ἀντικαθιστοῦσε τὸ ἀξίωμα τοῦ Fr. Bacon (*scientia est veritatis imago*) μὲ τὴν ἀρχή: *historia est veritatis imago*.

Χρήσιμο (γιὰ τὴν παραπέρα διερεύνηση τοῦ θέματος) εἶναι νὰ προταχθῇ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἱστορία ὡς πραγματικότητα (βίωση τοῦ παρόντος) καὶ τὴν ἱστορία ὡς γνώση (γνωσιακὴ προσέγγιση τοῦ παρελθόντος «ἐκ τῶν ὑστέρων»)³². Ἡ δύναμη ποὺ δημιουργεῖ τὴν ἱστορικὴ ζωὴ (ἔστω κι ἂν ἐκδηλώνεται μέσῳ τοῦ ἀτόμου ἢ τῶν ἀτόμων) εἶναι ἡ συλλογικὴ βούληση (*volonté generale* τοῦ Rousseau, *Weltgeist* τοῦ Hegel, *nation* τοῦ Renan, *ame collective* τοῦ Durkheim, *collective soul* τοῦ Royce, *foules* τοῦ Le Bon, *Klassen* τοῦ Marx). Τὸ ἄτομο ζῇ μόνο μία στιγμή ἢ μία ἄποψη (ὑποκειμενικὴ) τῆς πραγματικῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορικὴ γνώση, ἀντίθετα, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνασυνδέσῃ τὶς (πιὸ ἀντιπροσωπευτικὲς) ὑποκειμενικὲς ἀπόψεις, τὰ ἀτομικὰ βιώματα, καὶ νὰ ἀνασυνθέσῃ κατὰ τὸ δυνατόν συνολικὴ καὶ ἀντικειμενικὴ εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἡ γνωσιολογικὴ προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος ὡς προσπάθεια κατανόησης καὶ νοηματοδότησης τῶν γεγονότων εἶναι δυνατό νὰ συντελῇται καὶ ἀπὸ κείνους ποὺ ἔζησαν τὴν ἱστορικὴ στιγμή (καὶ διασταυρῶνουν τὴ δική τους ἐμπειρία μὲ πληροφορίες ἀπὸ ἄλλους) καὶ πιὸ συστηματικὰ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ἢ τὸ μελετητὴ, ἀλλὰ πάντα «ἐκ τῶν ὑστέρων». Δηλ. στὴν πραγματικότητα ἡ μὲν ἱστορικὴ ζωὴ ὑφίσταται μόνο ὡς ὑποκειμενικὴ βίωση, ἐνῶ ἡ ἱστορικὴ γνώση οἰκοδομεῖται —ἂν καὶ σὲ ὅσο βαθμὸ οἰκοδομηθῇ— ὡς διὑποκειμενικὴ ἢ διατομικὴ συναίρεση βιωμάτων καὶ πληροφοριῶν. Ὁ ἱστορικὸς ἐπιχειρεῖ, μὲ βάση τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες (γραπτὰ κείμενα, μνημεῖα κλπ.), νὰ ἀναπαραστήσῃ στὴ σκέψη του (καὶ στὶς σελίδες του) τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα τοῦ παρελθόντος³³. ἔτσι οἰκοδομεῖ τὴν ἱστορικὴ γνώση, ποὺ εἶναι κατ' ἀνάγκη συγκερασμὸς πολλῶν ἀτομικῶν - ὑποκειμενικῶν βιωμάτων, προθέσεων, πράξεων.

Ἐνῶ ὅμως ὁ ἀνυποψίαστος ἀναγνώστης ἀναφέρεται στὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος σὰν σὲ γνώση ἀσφαλῆ καὶ βεβαιωμένη, ὅπου μπορεῖ νὰ βασίζεται γιὰ νὰ στηρίξῃ τὰ συμπεράσματά του, ὁ ἱστορικὸς γνωρίζει ὅτι τὰ γεγονότα ὁ ἴδιος κατὰ κάποιον —γνωσιολογικό— τρόπο τὰ δημιουργεῖ καὶ νιώθει γιὰ τοῦτο βαρύντατη εὐθύνη· πρῶτα ἀντιμετωπίζει τὸ ἐρώτημα, ἂν μία ὀρισμένη μαρτυρία εἶναι ἀξιόπιστη, ἔπειτα τί σημαίνει καὶ πόσο ἀξίζει γνωρίζει ὁ ἱστορικὸς ὅτι ἡ δική του στάση ἀπέναντι στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα εἶναι πάντα κριτικὴ³⁴, ὅτι τὰ γεγονότα ποὺ ἀφηγεῖται δὲν ὑπάρχουν (ὅπως τὰ ἀντικείμενα ἢ τὰ φαινόμενα στὴ φύση), ἀλλὰ δημιουργοῦνται μὲ τὴ δική του σύμπραξη (κρίση, φαντασία, διαλογισμό). Ὅταν π.χ.

32. Stern 94, 99 : *Geschichte als Wirklichkeit und Geschichte als Erkenntnis*.

33. Through history-as-record — via history-as-thought — to history-as-actuality. Πρβλ. Danto III, ὅπου ἐπικρίνεται ἡ ἄποψη τούτῃ τοῦ Beard.

34. Walsh 20.

ὁ ἱστορικὸς γράφει γιὰ τὸν Καίσαρα ὅτι τὸ 48 π.Χ., παραβιάζοντας σχετικὴ ἀπαγόρευση, πέρασε τὸν Ρουβίκωνα μὲ τὸ στρατό του (προφέροντας τὴ φράση ποὺ ἔγινε παροιμιακὴ : *alea jacta est*) καὶ μὲ τὴν πράξη αὐτὴ τοῦ Καίσαρα ἄρχιζε τὸ τέλος τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, ἔχει ἀποδεχθῇ ὁ ἱστορικὸς (μὲ κριτήρια ποὺ ἐδῶ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν) τὴν πληροφορία ὡς ἀξιόπιστη κι ἔχει προσθέσει τὴ δική του ἀξιολογικὴ κρίση³⁵. Τὸ «γεγονός», ποὺ ἀναδύεται τώρα ἀπὸ τὴν τέτοια ἀφήγηση τοῦ ἱστορικοῦ, κανένας δὲν τὸ ἔζησε ὁλόκληρο, οὔτε τὸ ἔπραξε· δὲν εἶναι κἂν γνωστό, ἂν ἀνῆκε στὶς προθέσεις τοῦ Καίσαρα ἢ βαρύτητα ποὺ ὁ ἱστορικὸς ἀποδίδει «ἐκ τῶν ὑστέρων» στὴ διάβαση τοῦ Ρουβίκωνα· ἢ ἀξιολόγηση τῆς πράξης εἶναι συμπέρασμα τοῦ ἱστορικοῦ, ποὺ γνωρίζει καὶ τὰ μεταγενέστερα γεγονότα. Καί, ἀντίστροφα, ὁ ἱστορικὸς δὲν γνωρίζει —εἰκάζει μόνον κατ' ἀναλογίαν— τὰ κίνητρα τῶν πρωταγωνιστῶν, ὅταν κρίνει καὶ σημασιολογῇ τὶς πράξεις τους.

Ὁ ἱστορικὸς μὲ μόνη τὴν ἀπόφασή του νὰ μνημονεύσῃ ἓνα γεγονός καὶ νὰ παραλείψῃ πολλὰ ἄλλα (ὡς ἀσήμαντα γι' αὐτόν) προβαίνει σὲ μία ἀξιολόγηση ἐφαρμόζοντας τὸ ἀξίωμα ὅτι «ἱστορικὸ» δὲν εἶναι ὅποιοδήποτε γεγονός ποὺ γνωρίζει ἀπὸ τὸ παρελθόν³⁶. Γιὰ νὰ υἱοθετηθῇ κάποιο γεγονός ὡς «ἱστορικὸ» καὶ ἀξιομνημόνευτο, πρέπει νὰ ἐπισύρῃ τὴν ἀξιολογικὴ ἐτυμηγορία τοῦ ἱστορικοῦ, νὰ τοῦ ἀναγνωρισθῇ κάποιο ἀξιολογικὸ «φορτίο»³⁷ ἀπὸ τὴν ἄποψη ποὺ τὸ ἐξετάζει ὁ ἱστορικὸς καὶ μὲ τὸ κριτήριο τοῦ ἱστορικοῦ.

Διαβλέποντας τὴν ὀλισθηρότητα τῆς ἀξιολογικῆς παρέμβασης τοῦ ἱστορικοῦ —τὸν κίνδυνο τῆς ὑποκειμενικότητος θὰ ἐξετάσωμε στὴν ἐπόμενη παράγραφο— καὶ ἀποβλέποντας στὴ διαφύλαξη τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴν πιθανὴ αὐθαιρεσία ἢ ἀξιολογικὴ πλάνη, πολλοὶ θὰ προτιμοῦσαν νὰ διαχωρίσουν τὸ «γυμνὸ» γεγονός ἀπὸ τὴν ἀξιολογικὴ κρίση. Ἀποφθεγματικὴ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση εἶναι ἡ ρήση τοῦ φιλελεύθερου δημοσιογράφου G. P. Scott : *Facts are sacred, opinion is free*³⁸. Ὅμως, ἂν ὡς ὑπόδειξη εἶναι σεβαστὴ καὶ ἀποπνέῃ προθέσεις εἰλικρινεῖς, δὲν εἶναι ἐφαρμοσὶμη στὴν πράξη· γιατί καὶ μόνη ἢ μνεῖα ἐνὸς γεγονότος καὶ ἡ παρασιώπηση ἐνὸς ἄλλου εἶναι πράξη ἀξιολογικὴ ὅπου λανθάνει κρίση.

35. Χαρακτηρίζει τὴ διάβαση ἐκείνη τοῦ Ρουβίκωνα ὡς ἀρχὴ κάποιων ἐξελίξεων κλπ. Πρβλ. Walsh 73.

36. Τὴν ἀντιδιαστολὴν σὲ *facts as such and facts of history* προτείνει ὁ Carr 10 ἐπ., τὴν ἐπικρίνει —ὅχι σωστὰ νομίζω— ὁ G. R. Elton, *The Practice of History*, London/Glasgow 1970⁴, 75-77.

37. Stern 85: *Um geschichtlich zu sein muß eine Tatsache einem gewissen Wert haben.*

38. Carr 10, Elton 75-77.

Τὰ γεγονότα οὔτε γυμνά οὔτε ἀπομονωμένα ἀποτελοῦν γνώση, γιατί δὲν μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν χωρὶς τὴ σύνδεσή τους, συγχρονική ἢ αἰτιολογική³⁹, μὲ ἄλλα γεγονότα σύγχρονα - προηγούμενα - ἐπόμενα. Τὰ σύγχρονα ἀλληλοφωτίζονται, τὰ προηγούμενα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διεισδύσωμε, ἂν μπορέσωμε, στὰ κίνητρα ἐκείνων ποὺ ἔδρασαν, καὶ τὰ ἐπόμενα μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀξιολογήσωμε ὅσα προηγήθηκαν. Τί θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνει ἡ φράση τοῦ Καίσαρα *alea jacta est* καὶ ἡ ἀπόφασή του νὰ περάσῃ τὸν Ρουβίκωνα, ἂν ἀγνοοῦσαμε τὸ προηγούμενο (ὅτι ἡ Ρωμ. Σύγκλητος ἀπαγόρευε τὴν κίνηση στρατοῦ νοτιότερα ἀπὸ τὸν Ρουβίκωνα χωρὶς τὴν ἄδειά της) καὶ ὅσα ἀκολούθησαν (ἐμφύλιο πόλεμο, δικτατορία τοῦ Καίσαρα, δολοφονία του, δίωξη τῶν δολοφόνων, προγραφές, νέους δικτάτορες κλπ.); Τὸ γεγονὸς θὰ γίνῃ νοητὸ μόνο μέσα σὲ κάποιο εὐρύτερο σύνολο, ἐποχή, περίοδο, γεωγραφικὸ χῶρο, ὅπου βρίσκει τὴ θέση του καὶ τὴν ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγησή του. Γυμνὸ καὶ ἀπομονωμένο γεγονὸς εἶναι μήνυμα κρυπτογραφικόν, παραμένει ἱστορικὰ ἄφωνο, ἄγνωστο, ἀνύπαρκτο⁴⁰. Ἕνας μάλιστα βαθὺς γνώστης τῶν προβλημάτων τῆς ἱστοριογραφίας φθάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι «ἡ ἀλληλεπίδραση καὶ ἀλληλεξάρτηση τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν (τῆς ἱστορίας) εἶναι τόσο φανερή, ὥστε θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀμφιβάλλῃ, ἂν ὁ ὅρος “γεγονὸς” ἔχῃ ἀξία στὴν ἱστορία»⁴¹.

Ἡ σπουδὴ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀποκαλύπτει μία ἀκόμη ἰδιοτυπία τους, ποὺ δυσχεραίνει τὴν ἱστορικὴ γνώση: ὅτι τὰ γεγονότα δὲν προσφέρονται σὲ ἄμεση παρατήρηση⁴², ἀλλὰ γίνονται προσιτὰ μέσῳ ἄλλων μαρτυριῶν⁴³, ποὺ πολλὰς φορὲς δὲν εἶναι οὔτε ἐπαρκεῖς οὔτε ἀξιόπιστες (γιά λόγους ἐγγενεῖς καὶ ἀντικειμενικούς). Εἶναι κατὰ συνέπεια ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἡ σημασιολόγησή τους σπουδὴ δυσχερέστατη, ποὺ ἐπιχειρεῖ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἔμμεσα παρατηρήσιμο στοιχεῖο (περιγραφή, ἀφήγηση, μνημεῖο) νὰ κατανοήσῃ ἀνθρώπινα κίνητρα, προθέσεις, σκοπούς, νὰ εἰσχωρήσῃ στὴν ἐσωτερικὴ τους ὄψη⁴⁴.

Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ ἰδιοτυπία τῆς ἱστορικῆς γνώσης —ἀπ’ ὅπου πηγάζουν καὶ οἱ περισσότερες ἐγγενεῖς δυσχέρειες— εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμε-

39. Gardiner, ch. 3 (*Causal connexion in History*), Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, chs 7-8 (*Causation*), Meinecke 61 ἐπ.

40. Ἐχει σωστὰ παρατηρηθῇ ὅτι: «ἡ λατρεία τοῦ συγκεκριμένου (*culte idolâtre*) ἐμποδίζει τελικὰ τὴν ἀκριβῆ γνώση του». Ἡ κρίση ἀνήκει στὸν Claude Lévi-Strauss καὶ παρατίθεται ἀπὸ τὸν Μπαγιόνα (*Ἡ ἔννοια τῆς Προόδου*, 70).

41. Elton 108. Πρβλ. Gardiner (editor), *The Philosophy of History*, Oxford 1974, ch. 7 (*Colligatory Concepts in History*, by Walsh).

42. Burston 49.

43. Elton 81.

44. Burston 50.

μενό της, τὰ γεγονότα, εἶναι ἄρρηκτα δεμένο μετὰ τὸ παρελθόν καὶ μάλιστα μετὰ ὁρισμένο χῶρο καὶ χρόνο (συνδέεται τὸ κάθε γεγονός)· ἡ χρονικότητα καὶ χωρικότητα ἀποτελοῦν τὶς συντεταγμένες τοῦ γεγονότος. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀνάγκες τῆς ἱστορικῆς γνώσης οἱ γνωσιολογίες ποὺ θεμελιώθηκαν στὴν ἀπόλυτα ἀφηρημένη ἐπιστήμη τῶν μαθηματικῶν καὶ τὴν ἐξαιρετικὰ γενικευτικὴ ἐπιστήμη τῆς φυσικῆς. Νεώτερες καὶ σύγχρονες γνωσιολογίες ἄρχισαν νὰ περιλαμβάνουν κεφάλαια ἀναφερόμενα στὴν ἱστορικὴ γνώση⁴⁵, ἄλλες τὴν ἀγνοοῦν ἐντελῶς ἢ τὸ πολὺ ἀφιερώνουν κάποιες σελίδες στὴν ἔννοια τοῦ «παραελθόντος», ὅχι ὅμως γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἱστορίας⁴⁶.

Ὁ Descartes θὰ μπορούσε νὰ δεχθῇ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ παρελθόντος εἶναι ἰδέα ἔμφυτη (*idea innata*), ὁ Woozley δέχεται ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι ἐμπειρική⁴⁷. γιὰ τὸ δικό μας σκοπὸ ἐδῶ προέχει τὸ ἐρώτημα, πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση τῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος. Πρῶτα δύο διευκρινιστικὲς παρατηρήσεις: Ἡ διάκριση τῆς ἐμπειρίας τοῦ παρόντος καὶ τῆς μνήμης τοῦ παρελθόντος στὴν καθημερινὴ γλῶσσα —ποὺ τὴ δανεῖζεται καὶ ἡ ἱστορία— εἶναι κάποτε συμβατικὴ, γιατί ἡ ἰδεατὴ γραμμὴ, ποὺ χωρίζει παρελθὸν καὶ παρόν, εἶναι ἓνα κινούμενο ὄριο· τὸ παρόν στὴ συνείδησή μας δὲν εἶναι στιγμιαῖο σὰν τὸ ἄνοιγμα διαφράγματος φωτογραφικῆς μηχανῆς, δὲν εἶναι ἀδιάστατο· ἀντίθετα, τὸ παρόν στὴ συνείδηση ἀντιπροσωπεύει μίαν «ἀντιληπτικὴ διάρκεια» μετὰ «διασταλτικὴ» ιδιότητα, μπορεῖ νὰ ἐκτείνεται ἀπὸ μία φευγαλέα στιγμὴ ὥς μερικὲς δεκαετίες⁴⁸. Ἄν εἶναι λογικὰ ἀσύμπτωτες ἔννοιες —ὡς χρονικὲς διάρκειες— τὸ παρόν καὶ τὸ παρελθόν, δὲν εἶναι ἀδύνατο χρονικὰ νὰ συμπέσουν, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση ποὺ ἓνα φυσικὸ φαινόμενο ὅπως ἡ ἡλιακὴ ἑκλειψὴ ἀνήκει στὸ παρελθόν, ἀλλὰ γίνεται ἀπὸ μᾶς αἰσθητὸ στὸ παρόν (κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς παρατήρησης). Οἱ παραπάνω διευκρινίσεις σκοπὸ ἔχουν νὰ δείξουν ὅτι δὲν εἶναι ἀγεφύρωτὴ ἡ διάκριση παρόντος καὶ παρελθόντος· ἡ ἱστορία ἄλλωστε ὡς σπουδὴ εἶναι πάντα μία παροῦσα προσπάθεια γνωστικῆς προσέγγισης τοῦ παρελθόντος⁴⁹.

45. E. Cassirer, *The Problem of Knowledge*, New Haven/London 1970⁶, κεφ. 12 - 16. Παπανοῦτσος, κεφ. 4ο (Φύση καὶ Ἱστορία).

46. A. J. Ayer. *The Problem of Knowledge* (Penguin - Books) 1969⁷, 149-69. A. D. Woozley, *Theory of Knowledge*, London 1967⁸, 47-49.

47. Σελ. 49.

48. P. Gardiner, (editor) *The Philosophy of History*, 127.

49. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴ Φυσικὴ· ἡ μόνη διαφορὰ τῆς βρίσκεται στὸ ὅτι τὸ «γεγονός» ποὺ σπουδάζει ἡ Ἱστορία εἶναι δεμένο μετὰ τὸ παρελθόν, ἐνῶ τὸ φυσικὸ φαινόμενο (ποὺ ἔχει ἤδη γίνῃ παρελθόν τὴν ὥρα τῆς παρατήρησης) μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθῇ παρόμοιο καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ «αἰώνιου παρόντος» (νομιμότητα τῆς φύσης).

Ὅμως ἡ μόνιμη ἐνασχόληση τῆς Ἱστορίας μόνον μὲ τὸ παρελθὸν γεννᾷ κάποιες γνωσιολογικὲς δυσχέρειες, ποὺ συμβάλλουν στὴν ἰδιομορφία τῆς ἱστορικῆς γνώσης. Ὁ ἱστορικὸς βρίσκεται στὴν παράδοξη θέση νὰ μὴ μπορῇ ἐμπειρικὰ νὰ ἐπαληθεύσῃ αὐτὴν τὴ γνώση ποὺ ἔχει ἐμπειρικὰ θεμελιώσῃ· ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς σπουδῆς του θεμελιώνεται στὴ νόηση καὶ στὴ φαντασία, ὄχι στὴν προσωπικὴ ἀντίληψη τῶν γεγονότων (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολὺ περιορισμένη περίπτωση γεγονότων, ποὺ σὲ πολὺ περιορισμένη ἔκταση ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ νὰ τὰ ζήσει), ἀλλὰ στὴ μεσολάβηση τῶν πηγῶν του. Ἡ γνώση του εἶναι διπλᾶ ἀφηρημένη καὶ ἀξιολογικὰ φορτισμένη⁵⁰. Ἄλλη συνέπεια τῆς γνωσιολογικῆς ἰδιομορφίας τῆς ἱστορίας εἶναι πὼς δὲν μπορεῖ (ἡ ἱστορία) νὰ ἔχῃ δικούς της νόμους καθολικοὺς (μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔχει ὁ ὅρος σὲ ἄλλες ἐπιστῆμες)· κι ὅταν διατυπώνῃ ἡ ἱστορία γενικεύσεις (περὶ τῶν «ἀεὶ συμβαινόντων»), ἀμέσως τὶς δανερίζει στὴν Κοινωνιολογία.

Μερικοὶ φιλόσοφοι ἐπιχειροῦν νὰ παρακάμψουν τὶς δυσκολίες ποὺ γεννᾷ ἡ ἔννοια τοῦ παρελθόντος, λέγοντας ὅτι ἡ μνήμη μᾶς φέρνει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ παρελθόν: τέτοια ὅμως ἐπιχειρηματολογία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀναφέρεται μόνο στὸ προσωπικὸ παρελθὸν καὶ χαρακτηρίζεται νόθη⁵¹. Βέβαια τὸ ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ παρατηρήσωμε τώρα ἓνα περιστατικὸ ποὺ συνέβη σὲ προγενέστερο χρόνο (προσωπικὸ ἢ γενικότερα ἀντικειμενικὸ) δὲν σημαίνει ὅτι τοῦτο παραμένει ὀριστικὰ ἔξω ἀπὸ κάθε δυνατότητα νὰ τὸ μελετήσωμε. Δὲν μποροῦμε νὰ «συλλάβωμε» τὸ παρελθόν, ἀλλὰ εἴμαστε σὲ θέση γνωστικὰ νὰ τὸ πλησιάσωμε, ὅταν ἔχωμε σχετικὲς μαρτυρίες. Ὁ ἱστορικὸς γνωρίζει νὰ ἀξιοποιῇ τὶς μαρτυρίες (νὰ τὶς ἐρμηνεύῃ, νὰ τὶς ἀξιολογῇ)· ἔχει τὴν ἱκανότητα κάποτε καὶ νὰ τὶς διορθώνῃ· ἐπιστρατεύει καὶ νόμους ψυχολογικοὺς (ὡς κριτήρια) καὶ οἰκονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς, γιὰ νὰ φθάσῃ στὰ συμπεράσματά του, τὰ ὁποῖα τότε εἶναι τόσο θεμελιωμένα καὶ πειστικά, ὥστε μποροῦμε νὰ τὰ δεχθοῦμε ὡς γνωσιολογικὰ δικαιολογημένα· καὶ νὰ ἀποδεχθοῦμε ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση τοῦ παρελθόντος⁵², ἂν βέβαια δὲν εἴμαστε δογματικὰ προσκολλημένοι σὲ κάποια μορφή γνωσιολογικοῦ πυρρωνισμοῦ.

Ὅτι ἐδῶ παίζει τὸ ρόλο τῆς ἡ μνήμης εἶναι θέμα γενικότερο· τὴ φύση καὶ τὴν ἀξιοπιστία τῆς μνήμης πραγματεύονται ἡ ψυχολογία καὶ ἡ γενικὴ γνωσιολογία καὶ παρέλκει ἐπιβάρυνση τοῦ ἄρθρου τούτου γιὰ τὴ σημασία τῆς μνήμης. Ἀλλωστε —ὅσο κι ἂν λέγεται «ἡ ἱστορία μνήμη τῆς ἀν-

50. G. Leff, *History and Social Theory*, London 1969, 19ff.

51. Ayer 149, 151.

52. Ayer 153-54. Πρβλ. τοῦ ἰδίου *Statements about the Past*, «Proceedings of the Aristotelian Society», 1950/51.

θρωπότητας», όσο και ἂν φανῇ παράδοξο— ἡ ἱστορία ὡς μορφή γνώσης δὲν θεμελιώνεται στὴ μνήμη (περισσότερο ἀπὸ ἄλλες ἐπιστῆμες), θεμελιώνεται σὲ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, σὲ μαρτυρίες, σὲ στοιχεῖα ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ εἶναι παρόντα γιὰ τὸν ἱστορικό.

Ἡ τελευταία τούτη παρατήρηση μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἱστορική γνώση ἀντλεῖ στοιχεῖα καὶ βεβαιότητα (ὅση εἶναι ἀνθρώπινα δυνατὴ) ἀπὸ ὅλες τὶς πηγές τῆς γνώσης: 1) ἐξωτερικὴ καὶ ἄμεση ἀντίληψη (γεγονότων τοῦ παρόντος καὶ μαρτυριῶν ἀπὸ τὸ παρελθόν), 2) μνήμη (ποὺ ἀναφέρεται στὴν προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ ἱστορικοῦ καὶ διευρύνεται μὲ τὶς μελέτες του), 3) λογισμὸς⁵³, ποὺ συνδυάζει ὅλα τὰ δεδομένα καὶ ὁδηγεῖ σὲ εὐλογα συμπεράσματα κατὰ τρόπο κάποτε ἐπαγωγικὸ ἢ παραγωγικὸ, συνηθέστερα ὅμως ἀναλογικὸ.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Collinwood νὰ ἐξομοιώσῃ τὸ παρελθόν (ὡς μαρτυρία καὶ ἀναβίωση περασμένων γεγονότων στὴν ψυχὴ τοῦ ἱστορικοῦ ἢ τοῦ μελετητῆ) μὲ τὸ παρόν, ὥστε νὰ χαρακτηρισθῇ ἔπειτα ἡ ἱστορική γνώση ὡς *knowledge by acquaintance*⁵⁴, δὲν φαίνεται πειστικὴ. «Τὸ παρελθόν εἶναι παρελθόν καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ μόνο δὲν μπορούμε νὰ βροῦμε κανένα τρόπο γιὰ ἄμεση ἐπικοινωνία μαζί του, τουλάχιστον τέτοια ἐπικοινωνία, ὅπως αὐτὴ ποὺ ἔχομε γιὰ τὸν κόσμον γύρω μας μέσφ τῶν αἰσθήσεων»⁵⁵.

Ἡ ἱστορική γνώση δὲν βασίζεται σὲ καμιὰ τηλεπαθητικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ παρελθόν, δὲν εἶναι ὅμως καὶ ἐμπειρικὴ (παρὰ μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἀξιοποιεῖ τὶς ὑπάρχουσες πληροφορίες)⁵⁶, δὲν εἶναι *knowledge by description*⁵⁷, ἀφοῦ καμιὰ περιγραφή (ἢ ἀφήγηση) δὲν γίνεται δεκτὴ χωρὶς κριτικὴ βάσανο· εἶναι γνώση ἀπὸ διαλογισμοὺς (*inferences, Schlußfolgerungen*)⁵⁸, ὅπου γιὰ προκείμενες χρησιμοποιοῦνται οἱ ὑπάρχουσες ἱστορικὲς μαρτυρίες καὶ κάποιες θεωρητικὲς (γενικὲς) προτάσεις, οἱ ὁποῖες συνδέουν

53. R. M. Chisholm, *Theory of Knowledge*, Englewood Cliffs, N. J. 1966, 57.

54. Ὁ ὅρος ὀφείλεται στὸν B. Russell (*Problems of Philosophy*, Oxford 1970³, ch. 5) καὶ ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὴν *knowledge by description*: σημαίνουν ἀντίστοιχα: γνώση ἀπὸ προσωπικὴ ἀντίληψη, γνώση ἀπὸ περιγραφή. Πρβλ. τοὺς γερμανικοὺς ὅρους *Kenntnis - Wissen*.

55. D. W. Hamlyn, *The Theory of Knowledge*, London 1971³, 213.

56. Ὁ Θουκυδίδης θεωροῦσε ὅτι εἶναι δυνατὴ μόνον ἡ ἱστορία τοῦ παρόντος (γιατὶ θεωροῦσε ἱστορία μόνον ὅ,τι προκύπτει ἀπὸ τὶς ἄμεσες μαρτυρίες) καὶ ὅτι μόνον ἡ προσωπικὴ παρατήρηση καὶ ἐμπειρία μποροῦν νὰ ἐγγυηθοῦν στὴν ἱστορική γνώση καὶ ἀλήθεια. Πρβλ. Elton 24-25. Ἀνάλογες ἀπόψεις ἔχει διατυπώσει ὁ Charles E. Nowell στὸ ἄρθρο του: *Has the Past a Place in History?*, «*Journal of Modern History*», 24 (1952) 331 ἐπ.

57. Βλ. σημ. 54.

58. Leff 22, Stern 95.

τις παροῦσες μαρτυρίες μὲ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος καὶ τὰ κάνουν κατανοητά⁵⁹.

Κανέννας ἱστορικὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ γνώση του γιὰ τὸ παρελθὸν εἶναι τέλεια ἢ τελειωμένη ὀριστικά· τοῦτο ὅμως δὲν ἀλλοιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γνώση του εἶναι γνώση γιὰ μία πραγματικότητα (ποὺ ἔχει ἓνα χῶρο καὶ ἓνα χρόνο ὡς προσδιοριστικὲς συντεταγμένες), γιὰ κάτι ποὺ ἔγινε⁶⁰, ὅτι μπορεῖ γιὰ τὴ γνώση του αὐτὴ νὰ προσκομίσῃ λόγους ἐπαρκεῖς καὶ πειστικούς, ποὺ νὰ δικαιολογοῦν τὴ βεβαιότητά του ὅτι ἡ γνώση του εἶναι ἀληθινή⁶¹. Γιατὶ μία πρόταση στὴν περιοχὴ τῆς ἱστορικῆς γνώσης εἶναι ἄξια γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ «ἀληθινή», ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνεται σὲ μία πραγματικότητα, ποὺ εἶχε (ἂν τώρα δὲν ἔχη) θέση στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο ὡς γεγονὸς ἀνθρώπινης ἱστορίας⁶².

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γενικὴ γνωσιολογία ποὺ ἀγωνίζεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος νὰ δώσῃ ἓναν ὀρισμὸ τῆς γνώσης καὶ τῆς ἀλήθειας⁶³, καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας προσπάθησε ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα νὰ προσδιορίσῃ τὰ ὅρια τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας⁶⁴ καὶ ἐπισήμανε προβλήματα ὄχι μόνο μεθοδολογικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ, ἀλλὰ καὶ κοινωνιολογικὰ, ποὺ καθιστοῦν τὴν ἀναζήτησιν ἀντικειμενικῆς ἱστορικῆς γνώσης πολὺ δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη. Ἀντιπαράθεση τῆς αἰσιόδοξης καὶ τῆς ἀπαισιόδοξης ἐπιχειρηματολογίας θὰ ἐπιχειρήσωμε στὶς ἐπόμενες δύο παραγράφους: «ὄροι ὑποκειμενικότητας», «ἀναζήτησις θεμελίων ἀντικειμενικότητας».

3. Ὅροι ὑποκειμενικότητας τῆς ἱστορικῆς γνώσης.

Ὅτι ἡ ἀνθρώπινη γνώση ἔχει κάποια ὅρια ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεράσῃ, ὅτι ὑπάρχει πάντα ὁ κίνδυνος κάποιας πλάνης, τὸ ἔχουν δεχθῇ ἀκόμη καὶ

59. Danto 100.

60. Elton 73.

61. Ἐνας πολὺ διαδεδομένος στὴν ἀγγλοσαξωνικὴ γνωσιοθεωρητικὴ βιβλιογραφία ὀρισμὸς τῆς γνώσης ὑπογραμμίζει ἐμφαντικὰ ὅτι, γιὰ νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι γνωρίζει κάτι, πρέπει: 1) αὐτὸ ποὺ γνωρίζει νὰ εἶναι ἀληθινὸ, 2) νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι πράγματι εἶναι ἀληθινὸ καὶ 3) νὰ ἔχη αὐτὸς λόγους γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ γνώση του εἶναι ἀληθινή. (Βλ. Ayer 35). Ὁ ὀρισμὸς κατάγεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (*ἐπιστήμη ἐστὶ δόξα ἀληθὴς μετὰ λόγου*)· τὸν συζητᾷ στὸ *Θεαίτητό* του καὶ τὸν ἐγκαταλείπει, χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ τὸν συμπληρώσῃ ἢ ἀντικαταστήσῃ. Μὲ μικρὲς παραλλαγὰς ὁ ἴδιος ὀρισμὸς ἐπαναλαμβάνεται ὡς σήμερα.

62. Schäffler 62.

63. Βλ. παραπάνω σημ. 61.

64. Stern, κεφ. 1, 7. Cassirer, κεφ. 12-16.

φιλόσοφοι που αντιμετωπίζουν με αίσιοδοξία (και ἄγρυπνο κριτικό πνεῦμα) τὸ πρόβλημα⁶⁵. Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μὲ τὰ γενικά προβλήματα τῆς Γνωσιολογίας (δυνατότητα γνώσης καὶ εὑρεσης τῆς ἀλήθειας, πηγές γνώσης κλπ.) οὔτε μὲ τὶς ἀπόψεις εἰδικότερα τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ σκεπτικισμοῦ, ποὺ διατυπώθηκαν ἤδη στὴν ἀρχαιότητα καὶ πέρασαν στοὺς νεώτερους χρόνους⁶⁶. Θ' ἀναφερθοῦμε ὁμῶς σὲ κείνους ποὺ ἀρνοῦνται τὴ δυνατότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης ξεκινώντας ἀπὸ φιλοσοφικὲς θέσεις, οἱ ὁποῖες διαμορφώθηκαν σὲ ἄλλους τομεῖς. Ὁ Danto π.χ. ἀπαριθμεῖ τρεῖς λόγους ποὺ καθιστοῦν ἀδύνατη τὴ διατύπωση προτάσεων γιὰ τὸ παρελθόν, γιατί —γράφει— τέτοιες προτάσεις: 1) δὲν ἔχουν νόημα, 2) δὲν ἔχουν (ὑπαρκτὸ) ἀντικείμενο ἀναφορᾶς καὶ 3) δὲν ἀντιπροσωπεύουν καμιά ἀλήθεια⁶⁷. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ γνωστὴ θέση τοῦ Θετικισμοῦ ὅτι μία πρόταση, γιὰ νὰ ἔχη νόημα, πρέπει νὰ εἶναι ἐμπειρικὰ ἐπαληθεύσιμη (the verifiability criterion of meaning), ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Φαινομεναλισμοῦ, ἀπὸ τὴν ἄποψη τέλος ὅτι ἡ ἀλήθεια πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ κάτι ἀντικειμενικὰ ὑπαρκτὸ τὴν ὥρα ποὺ διατυπώνεται μία (ἱστορικὴ) πρόταση. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παραπάνω θέσεις δὲν ἔχουν γίνει οὔτε ἀνεπιφύλακτα οὔτε καθολικὰ δεκτές⁶⁸, δὲν εἶναι ὑποχρέωση τῆς ἱστορικῆς γνώσης νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ θεωρίες ποὺ γεννήθηκαν μέσα σὲ ἄλλα πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ· ἀντίθετα, τὸ λάθος ἀνήκει σὲ κείνους ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ μεταφέρουν στὸν ἱστορικὸ χῶρο αὐτούσιες τὶς γνωσιολογικὲς κατηγορίες ποὺ ἀποκτήθηκαν σὲ ἄλλους χώρους⁶⁹.

65. B. Russell, *The Problems of Philosophy*, κεφ. 14 (*The Limits of Philosophical Knowledge*).

66. Ἰδιαίτερα μνημονεύομε ἀπὸ τοὺς νεώτερους τὸν Fr. Bacon, γιατί ἡ θεωρία του γιὰ τὶς πηγές πλάνης (fontes erroris: idola theatri, fori, specus, tribus — εἰδῶλα θεάτρου, ἀγορᾶς, σπηλαίου, γένους), ὅπως ἐκτίθεται στὸ περίφημο ἔργο του *Novum Organum*, μπορεῖ νὰ ἔχη ἐφαρμογὴ καὶ στὴν ἱστορικὴ γνώση, ἂν καὶ τὸ ἔργο ἐκεῖνο σχεδιάσθηκε καὶ γράφτηκε ὡς γνωσιολογία τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Βλ. F. N. Magill, *Masterpieces of World Philosophy*, London 1968², 374-76. B. Russell, *History of Western Philosophy*, London 1969¹¹, 528-9. K. Vorländer, *Philosophie der Renaissance*, München 1970, 127-8.

67. Βλ. Danto 28, 49, 52 (γενικότερα τὰ κεφ. 3-6). Ριζικὴ κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Danto, *that an event can be explained only if we produce a description of it which contains no uneliminable particular designations*, ἀσκεῖ ὁ D.W. Loffin στὴ διδακτορικὴ διατριβή του *The problem of Explanation in History*, «Dissertations Abstracts International» 30 (1970), Section A. Βλ. καὶ Elton 70.

68. Ν. Αὐγελῆς, *Θεωρίες βάσης τοῦ Λογικοῦ Θετικισμοῦ*, «Φιλοσοφία» 3 (1973) 97 ἐπ., G. H. R. Parkinson (editor), *The Theory of Meaning*, Oxford 1968, κεφ. 1, 2, 3, 5 *Verification, Verifiability, On referring, Use, Usage and Meaning*.

69. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γενικὲς κατηγορίες τῆς νόησης, τὶς ἀριστοτελικὲς π.χ. (Κατηγορίαι 1b 25 - 2a4) ἢ τὶς καντιανές (*Kritik der reinen Vernunft*, ἀγγλ. μετάφρ. Ν. Κ.

Τὸ πρῶτο ἐγγενὲς ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνώση εἶναι ἡ ἀξιοπιστία τῆς πηγῆς. Δὲν πρόκειται γιὰ τὴν εἰλικρίνεια τῆς πηγῆς ἢ τὴ συνειδητὴ παραχάραξη μιᾶς πληροφορίας ἢ τὴν ἠθελημένη διαστροφὴ ἐνὸς γεγονότος γιὰ λόγους ἰδιοτελεῖς⁷⁰. δὲν πρόκειται γιὰ τὴν πιστότητα τῆς μνήμης ἢ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς θέσης τοῦ πληροφοριοδότη· πρόκειται γιὰ κάτι βαθύτερο καὶ οὐσιαστικότερο : ἂν μπορῇ ἡ πηγὴ νὰ εἶναι ἀντικειμενική. Γιατὶ ὁ αὐτόπτης μάρτυρας ἐνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος δὲν εἶναι ἄψυχη συσκευὴ ποὺ καταγράφει τὰ γινόμενα, εἶναι ἄνθρωπος μὲ ψυχισμό, μὲ ὅλους τοὺς ἀτομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς περιορισμούς. Ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες, ποὺ ὑποσκάπτουν τὴν ἀντικειμενικότητα, ἡ ἰδεολογία τοῦ ἀτόμου ἀποτελεῖ τὸν πιὸ σημαντικόν⁷¹. Τοῦτο δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τὴν πηγὴ, ἀλλὰ καὶ τὸν ἱστορικό. Γιατὶ τὸ γράψιμο τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ἀπλὴ ἄθροισμα πληροφοριῶν, οὔτε συναίρεση ὁμοίων ὁρῶν, ἀλλὰ συνύφανση παραπλήσιων ἀπόψεων ἢ ἐπιλογὴ τῆς ἐπικρατέστερης ἢ πιθανότερης ἀπὸ ἀντίθετες ἀπόψεις· ἡ ἐπιλογὴ γίνεται μὲ κάποιο κριτήριον ποὺ ὑπόκειται κι αὐτὸ σὲ κριτικὴ. Ἡ ἱστορία ὡς *corpus* γνώσεων ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἀναρίθμητες ἐπὶ μέρους ἱστορίες· καὶ δὲν ὑπάρχει ὁδηγητικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴ συναίρεσή τους σὲ κοινὸ παρονομαστή, τὴν ἑνταξὴ τους σὲ κοινὴ κοίτη⁷². Χρειάζεται

Smith, London 1970, 113-4), στὴν ἱστορικὴ γνώση χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἰδιαίτερες κατηγορίες τοῦ ἱστορικοῦ στοχασμοῦ : δύναμη, πόλεμος, δίκαιο, εἰρήνη, δημοκρατία, φεουδαρχία, πάλη τῶν τάξεων, ἐξέλιξη, διαλεκτικὴ, ἐπανάσταση, μεταρρύθμιση, συμμαχία κτλ. κτλ. Πρβλ. Stern 56.

70. Μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἱστορία : 1) Ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότητα τῆς λεγόμενης διαθήκης τοῦ Μ. Πέτρου· θεωρεῖται ἔργο Γάλλου δημοσιολόγου γιὰ λογαριασμό τοῦ Ναπολέοντα, ποὺ χρειαζόταν νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐκστρατεία του κατὰ τῆς Ρωσίας τὸ 1812, προβάλλοντας τὴν κατακτητικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς τσαρικῆς Ρωσίας. 2) Ἀμφισβητεῖται ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ Εὐσέβιου γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τοῦ Κωνσταντίνου Α' καὶ γιὰ τὴν ὅλη πολιτεία του ἐναντὶ τῶν χριστιανῶν. 3) Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Bismarck στὸ κείμενο ποὺ τοῦ διαβίβασε ὁ Kaiser Γουλιέλμος ἀπὸ τὸ Ems (ὅπου ἔκανε διακοπές)· ὁ καγκελλάριος, ποὺ ἐπιδίωκε μία πολεμικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὴ Γαλλία, ἔκανε στὸ κείμενο κάποιες φραστικὲς ἀλλαγές, πρὶν τὸ δώσῃ στὴ δημοσιότητα, ὥστε τὸ κείμενο στὴν τελικὴ μορφὴ του νὰ προκαλέσῃ ἐξαψὴ τῶν πνευμάτων καὶ πόλεμο (τὸν γαλλογερμανικὸ τοῦ 1870 - 71). Βλ. R. Albrecht - Carrié, *A Diplomatic History of Europe (since the Congress of Vienna)*, London 1967⁴, 137 - 38.

71. Τὴ δυσχέρεια τούτῃ ἐπισήμανε πρῶτος καὶ ἀποφθεγματικὰ διατύπωσε ὁ Θουκυδίδης (Α 22.3) : ἐπιπόνως δ' ἠύρίσκετο (ἡ ἀλήθεια), διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτ' ἀπερὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὥς ἐκατέρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι. Ὁ σημερινὸς π.χ. μελετητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, προκειμένου νὰ ἀντλήσῃ πληροφορίες καὶ κρίσεις ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σπ. Τρικούπη, ὀφείλει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν του ὅτι ὁ ἱστορικὸς αὐτὸς ἦταν συγγενὴς ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὰς τῶν γεγονότων (τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου). Πρβλ. Stern 107.

72. Leff 11-12, Stern 100-101.

κάθε στιγμή ό ιστορικός ένα κριτήριο έρμηνείας και άλλο κριτήριο σπουδαιότητας τών ιστορικών γεγονότων· και συνειδητά ή ύποσυνείδητα υίοθετεϊ όρισμένη έρμηνευτική αρχή και βλέπει και αξιολογεϊ τὰ γεγονότα από όρισμένη σκοπιά⁷³.

Οί μελέτες γύρω από τὸ πρόβλημα τῆς έρμηνείας τών ιστορικών γεγονότων καταλαμβάνουν σήμερα όλόκληρη βιβλιοθήκη⁷⁴· δέν μπορούμε νὰ υπεισέλθωμε στίς λεπτομέρειές του· αλλά όφείλομε νὰ σημειώσωμε ότι ή υίοθέτηση κάποιας έρμηνευτικῆς αρχῆς είναι και ανάγκη και έκφραση συνέπειας τοῦ ιστορικοῦ⁷⁵. Μπορεϊ κανεϊς δειγματοληπτικά νὰ παραθέση δέκα διαφορετικές έρμηνείες για τὴν πτώση τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους⁷⁶, οί όποιες συνήθως αποκαλύπτουν και τίς γενικότερες ιδεολογικές τάσεις εκείνων ποῦ τίς διατυπώνουν ή τίς υίοθετοῦν. Διάφορες και μεταξύ τους άσυμβίβαστες έρμηνείες έχουν υποστηριχθῆ για τὸν άμερικανικό έμφύλιο πόλεμο⁷⁷, για τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου, για τὸν α΄ παγκόσμιο πόλεμο, για τὴν άνοδο τοῦ Χίτλερ στὴν έξουσία, για τὰ περισσότερα ιστορικά περιστατικά.

Ἐναμφίβολα σ' αὐτές τίς έρμηνείες (άρχική διατύπωση ή μεταγενέστερη άποδοχή) υπεισέρχεται ό παράγων «ιστορικός», ποῦ επηρεάζεται από ποικίλες πηγές : εὐρύτητα ένημέρωσης, προκαταλήψεις προσωπικές, ιδεολογία, αίσιοδοξία ή άπαισιοδοξία, συμφέροντα, φόβους, επιδιώξεις· όλοι αὐτοί οί παράγοντες (συνειδητά ή ύποσυνείδητα) υπαγορεύουν τὴν επιλογή ὕλικου, τὴν έρμηνεία του, τὴν αξιολόγησή του, τὴν κρίση τοῦ ιστορικοῦ. Ὅσα γράφει ό τελευταίος είναι λιγότερο προϊόντα παρατηρήσεων και περισσότερο άποτελέσματα διαλογισμῶν, ποῦ «ποτέ δέν φθάνουν πέρα από έναν ὕψηλό βαθμό πιθανότητας»⁷⁸.

73. G. Simmel, *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, Leipzig 1907, 144, και *Das Problem der historischen Zeit*, Berlin 1916, 29.

74. Ἐνδεικτικά σημειώνωμε : W. Dray, *Laws and Explanation in History*, Oxford 1957. G. H. von Wright, *Explanation and Understanding*, London 1971. Gardiner, *The Philosophy of History*, κεφ. 4-6.

75. K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, 2 (London 1973¹⁰), 261 : *We cannot avoid a point of view*.

76. Θρίαμβος τών Βαρβάρων και τοῦ Χριστιανισμοῦ (Gibbon), έξαφάνιση τών άρίστων (Seeck), φυσιολογικός έκφυλισμός (Kaphan), κρίση (δυσμενῆς τροπή) τοῦ κλίματος (Huntington), πτώση τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας και ὕποχώρηση τῆς φυσικῆς οίκονομίας (Weber), ταξικός ανταγωνισμός μεταξύ τοῦ άστικοῦ πληθυσμοῦ και τών χωρικῶν στρατιωτῶν (Rostovzev) κλπ. κλπ. Ἐν ζοῦσε ό Θουκυδίδης, θά μιλοῦσε ίσως για αὐτοκατάρρευση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας λόγω άλαζονικῆς κατάχρησης τών δυνάμεών της. Τὴν ίδια άποψη θά υίοθετοῦσε πιθανότατα ό γνωστός Ἐμερικανός γερουσιαστής J. W. Fulbright, συγγραφέας τοῦ βιβλίου *The Arrogance of Power*.

77. The «conspiracy theory», the «conflict theory», the «revisionist theory», κλπ. Βλ. P. Geyl, *Debates with the Historians*, κεφ. 12.

78. Leff 23 : ... *never pass beyond a high degree of probability*.

Κάτι περισσότερο : τὰ συμπεράσματα τῶν διαλογισμῶν τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι δυνατό νὰ ὑφίστανται τὴν παραμορφωτικὴ ἐπίδραση τοῦ ὁμαδικοῦ ἀσυνείδητου (διευκρινίζεται ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο τῆς ψυχολογίας τοῦ Jung)⁷⁹. πρόκειται γιὰ τὸν ἰδιαίτερο, μονόπλευρο προσανατολισμὸ τῆς σκέψης ὁλόκληρων λαῶν κάτω ἀπὸ ποικίλες ἐπιδράσεις μονόπλευρης συνήθως ἐνημέρωσής τους πάνω σὲ θέματα πολιτικά, κοινωνικά, ἐθνικά. Τὸ ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν «Ἰδεολογία» μιᾶς ἄρχουσας τάξης καὶ τὴν «οὐτοπικὴ» πίστη μιᾶς ἄλλης κοινωνικῆς ομάδας ποὺ ὁραματίζεται ἀλλαγὴ⁸⁰. καὶ στὶς δύο περιπτώσεις γίνεται τὸ ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο κυρίαρχη ψυχотροπία, ποὺ ὑποσκάπτει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς σκέψης καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς κρίσης ὁμάδων ἢ λαῶν. Ἄλλοτε ἐκδηλώνεται τὸ ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο μὲ τὴν καλλιέργεια ἐθνικῆς ἀνωτερότητας καὶ παράλληλη ὑποτίμηση καὶ ἀδιαφορία γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα ἄλλων λαῶν, συνήθως ἀντιπάλων. Ὁ παραμορφωτικὸς πέπλος σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις μπορεῖ νὰ σχισθῇ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἐκπληκτικῶν γεγονότων ἀποτυχίας —ποὺ ὁδηγεῖ σὲ ἀναγκαστικὴ αὐτοκριτικὴ— ἢ ἐπιτυχίας τοῦ ἀντιπάλου, ποὺ τώρα γίνεται... σεβαστός. Παράδειγμα ὁμαδικοῦ ἀσυνείδητου σὲ ἐθνικὴ κλίμακα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφέρῃ τὴν αὐτάρεσκη πίστη τῶν Ἀμερικανῶν γιὰ τὴν «american way of life», πίστη ποὺ καλλιεργήθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ «ἀπομονωτισμοῦ» καὶ συνεχίσθηκε μὲ τὶς ἐπιτυχεῖς παρεμβάσεις στοὺς δύο παγκοσμίους πολέμους καὶ τὴ μεταπολεμικὴ παγκόσμια ἡγεμονία, ὥσπου τὸν πέπλο διέρρηξαν οἱ τυμπανοκρουσίες τῶν Ρώσων γιὰ τὴν ἐκτόξευση τοῦ πρώτου Sputnik τὸ 1957⁸¹.

Εὐλόγο εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ νὰ ὑφίσταται τὴν παραμορφωτικὴ ἐπίδραση τοῦ ὁμαδικοῦ ἀσυνείδητου στὴν κατανόηση, ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγηση τῶν γεγονότων τοῦ πρόσφατου (ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀπώτερου καὶ μακρινοῦ) παρελθόντος, ἂν δὲν ἔχῃ ἰδιαίτερη προστασία τῆς εὐθυκρισίας καὶ ἀντικειμενικότητάς του (βλ. παράγραφο 4 παρακάτω).

79. Stern 113-14, 119.

80. Ἡ ὁρολογία καὶ ἡ διερεύνηση τοῦ θέματος ἀνήκει στὸν K. Mannheim (*Ideology and Utopia*, London/ N. York 1936).

81. Τὴν ἐντύπωση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἐκφράζει ὁ Ἀμερικανὸς φυσικὸς L. A. Dubridge, πρόεδρος τοῦ Τεχνολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Καλιφόρνιας, μὲ τὰ παρακάτω : «Τώρα, ποὺ ὁ Sputnik μᾶς ἔκανε νὰ δοῦμε καλύτερα τὴ Ρωσία, μποροῦμε νὰ διακρίνωμε καθαρά ὅ,τι μποροῦσαμε ἀπὸ πολὺν καιρὸ νὰ εἶχαμε διακρίνει, ὅτι δηλ. μέσα στὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια ἡ Ρωσία ἔχει οἰκοδομήσει ἓνα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἀξιόλογο, ποὺ προσφέρει σπουδαία τεχνολογικὴ μόρφωση σὲ πολυάριθμους ἐπιστήμονες καὶ τεχνικούς...» («Engineering and Science» 21, Pasadena, California 1958, 16). Stern 114.

Με τις παρατηρήσεις αυτές ἐγγίζομε τῇ θεωρίᾳ, ποὺ πρεσβεύει ὅτι ὅλη ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πλάσμα κοινωνικό⁸². Ἡ «κοινωνιολογία τῆς γνώσης» δίνει ἀπόλυτη προτεραιότητα στὴν ὁμαδικὴ ψυχὴ: τὸ ἄτομο (κατὰ συνέπεια καὶ ὁ ἱστορικὸς) ἀντανακλᾷ τὶς ἀπόψεις τῆς κοινωνίας ἢ τῆς ομάδας ποὺ εἶναι τέκνο της. «Ὅλη ἡ γνώση καθορίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ τὴ δομὴ της. Δὲν ὑπάρχει Ἐγὼ χωρὶς τὸ Ἐμεῖς· τὸ Ἐμεῖς προηγεῖται τοῦ Ἐγὼ»⁸³. «Κεντρικὴ θέση τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι ὑπάρχουν τρόποι σκέψης, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν, ἐφόσον δὲν διαφωτισθοῦν πρῶτα οἱ κοινωνικὲς ρίζες τους»⁸⁴. Ὁ ἱστορισμὸς τοῦτος ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι *veritas filia temporis est*.

Με τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα μεταβάλλεται —κατὰ τὴν ἴδια ἄποψη— καὶ ὁ ἠθικὸς ὀρίζοντας⁸⁵. Κάθε ἐποχὴ καὶ κοινωνία πρεσβεύει δικές της ἀξίες, ποὺ συγκροτοῦν ἰδεολογίες καὶ βιοθεωρίες. Τώρα μποροῦμε νὰ συμπληρώσωμε ὅτι *virtus filia temporis est*. Κι ἂν δεχθοῦμε ὅτι οἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἔκφραση τῶν ἀξιῶν ποὺ πρεσβεύουν, ὅτι ὁ τρόπος ποὺ δροῦν στὴν κοινωνία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ τί πρεσβεύουν γιὰ τὴν κοινωνία καὶ ὅτι, ἂν ἀλλάξουν πεποιθήσεις, θ' ἀλλάξουν καὶ συμπεριφορὰ⁸⁶, προκύπτει γιὰ τὸν ἱστορικὸ (ποὺ εἶναι κι αὐτὸς τέκνο τῆς ἐποχῆς του)⁸⁷ τὸ πρόσθετο καθῆκον νὰ διασπᾷ κάθε φορὰ τὸν κλοιὸ τοῦ δικοῦ του (κοινω-

82. Ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνιολογίας τῆς γνώσης στάθηκε μιὰ παρατήρηση τῶν Marx-Engels (*Die deutsche Ideologie*, Berlin 1953, 27): *Das Bewußtsein ist... ein gesellschaftliches Produkt und bleibt es, solange überhaupt Menschen existieren*. Ἡ κοινωνιολογία τῆς γνώσης, παρατηρεῖ ὁ Π. Κανελλόπουλος (ΑΦΘΕ 7 (1935/36), 277), ἔφθασε νὰ πρεσβεύῃ ὅτι ἡ συνείδησή μας συνυφαίνεται μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα μέχρι τέτοιου σημείου, ὥστε ἡ συνείδηση εἶναι ἀδύνατο νὰ λάβῃ καθαρὰ οὐδέτερον καὶ ἀντικειμενικὴ στάση ἀπέναντι στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα.

83. M. Scheler, *Die Wissensformen und die Gesellschaft*, Leipzig 1926, 48.

84. Mannheim 2. Μία ἄλλη πτυχὴ τοῦ θέματος ἀναπτύσσει ὁ W. H. Walsh στὸ ἄρθρο του *Knowledge in its Social Setting*, «Mind» 80 (1971) 321 ἐπ. Κρίνοντας τὸν ὀρισμὸ τῆς γνώσης τοῦ Ayer (βλ. παραπάνω σημ. 61) ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ γνώση εἶναι φαινόμενο κοινωνικὸ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀποδοχῆς, τῆς ἀναγνώρισης· μόνος καὶ ὑπέρτατος κριτὴς γιὰ τὴν ἐπισφράγιση καὶ ἐπικράτηση μιᾶς ἀλήθειας εἶναι τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ποὺ θὰ τὴ δεχθῇ.

85. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ κοινωνία π.χ. τὸ ἠθικὸ χρέος ἐκτεινόταν μόνον στὰ μέλη τῆς ἴδιας πόλης· μὲ τοὺς Στωικοὺς ὁμως —στὰ γεωγραφικὰ πλαίσια τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου— διευρύνεται ἡ ἔννοια τοῦ χρέους, ὥστε νὰ ἀγκαλιάσῃ τὴν ἀνθρωπότητα. Βλ. A. MacIntyre, *A Short History of Ethics*, London 1971², 108. V. Bourke, *History of Ethics I*, Garden City, New York 1970², 53. G. C. Field, *Political Theory*, Edinburgh 1969⁵, 19.

86. A. Ryan, *The Philosophy of Social Sciences*, London 1970, 238 καὶ 197.

87. C. A. Beard, *Written History as an Act of Faith*, «The American Historical Review» 39 (1934), 220: «Each historian ... is a product of his age».

νικά ἐξαρτημένου) γνωσιολογικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιβάλλοντος, γιὰ νὰ κατανοήση καὶ ἐρμηνεύσῃ τὶς πράξεις ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τόπων καὶ ἐποχῶν.

Ἀκόμη καὶ οἱ φόβοι τοῦ ἱστορικοῦ γιὰ τὸ παρὸν καὶ οἱ ἐλπίδες του γιὰ τὸ μέλλον διοχετεύονται στὸν τρόπο ποὺ ἐρμηνεύει τὸ παρελθὸν καὶ στὸν τρόπο ποὺ παρουσιάζει τὴν ἱστορία στοὺς συνανθρώπους του· ἡ ἱστοριογραφία καταντάει «πράξη πίστεως»⁸⁸ γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ διακήρυξη γιὰ τὸ μέλλον⁸⁹. Καὶ τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα τῆς ἱστορίας, οἱ ἱστορικὲς κατηγορίες, εἶναι δημιούργημα τῆς ἱστορίας, δὲν εἶναι *a priori* μορφές τοῦ καθαροῦ λόγου. Κάθε ἐποχὴ γράφει τὴν ἱστορία της καὶ τὴ δική της φιλοσοφία τῆς ἱστορίας⁹⁰, ποὺ ἀποτελεῖ διακήρυξη τῆς ιδεολογίας καὶ βιοθεωρίας της, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της ἀπορρέει ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δομὴ, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὶς γενικότερες καὶ μεταβαλλόμενες συνθήκες τῆς ζωῆς. Ἄρα ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν τὴν ἱστορία ὡς γνώση εἶναι μεταβλητά, ἔχουν «ἱστορικότητα», εἶναι δεμένα μὲ τὸν τόπο, τὸ χρόνο, τοὺς ἀνθρώπους. Ἐπειτα ἀπὸ ὅλα αὐτά, ἀπομένει κάποιο στέρεο βάθρο, ὅπου νὰ στηριχθῇ ὁ εὐσυνεΐδητος ἱστορικός, γιὰ νὰ μὴν παρασυρθῇ μέσα στὰ δίκτυα ποὺ συνυφαίνουν τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης;

4. Ἀναζήτηση ἀντικειμενικότητας.

Ἀναρωτιέται ὁ Stern —μὲ κάποια δόση εἰρωνείας— πῶς μποροῦν μερικοὶ δογματικοί, ὅπως ὁ Mandellbaum, νὰ πρεσβεύουν ὅτι «die geschichtliche Erkenntnis ist von den Meinungen und Wertungen der Historiker unabhängig»⁹¹. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος στὴ σελίδα 118 τοῦ βιβλίου του, ἀφοῦ ἔχει παραθέσει ὅσα συνηγοροῦν γιὰ τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης, παρατηρεῖ: «in der Tat, jeder Fachmann, der ein Geschichtswerk liest, ist imstande, auf die Epoche zu schliessen, in der es geschrieben wurde, auf die Nationalität und soziale Klasse seines Verfassers, auf den philosophischen Standpunkt von dem aus er seinen Gegenstand betrachtete, auf die kulturellen Tendenzen, die ihn leiteten». Ἄν ὅμως ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, πού, κατὰ τὸν Stern, βεβαιώνουν τὴν ἱστορικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης, εἶναι ἀναγνωρίσιμα καὶ προσδιορίσιμα ἀπὸ κάθε Fachmann, γεννιέται εὐ-

88. Elton 79: ...that would still make the knowledge of history a matter of pure faith. H. - I. Marrou, *De la connaissance historique*, Paris 1956, 133-4: «Γνωρίζομε γιὰ τὸ παρελθὸν ὅσα πιστεύομε πῶς ἀληθεύουν» (*acte de foi*).

89. Βλ. Παπανοῦτσος 379-80, ὅπου ἀπόψεις τῶν Feuer, Toynbee, Marx.

90. P. A. Sorokin, *Social Philosophy of an Age of Crisis*, London 1952, 3-9.

91. Stern 91. Ἀνάλογη ἀπορία διατυπώνει ὁ R. Aron (*Introduction à la Philosophie de l'Histoire*, Paris 1938, 90): «Ὡς ποῖο βαθμὸ εἶναι ἡ ἱστορικὴ γνώση ἀναπαράσταση ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς συνθήκες καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἱστορικοῦ, ἄξια γενικοῦ κύρους;»

λογα ή ἐλπίδα ὅτι εἶναι δυνατὸ σὲ κάποιο ὑψηλὸ ἐπίπεδο μάθησης νὰ παραμερισθοῦν οἱ παραμορφωτικοὶ φακοὶ καὶ νὰ ἰδωθῇ ἀντικειμενικὰ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια. Πραγματικὰ αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νὰ δείξῃ ὁ Mandelbaum μὲ τὸ ἔργο του, στὸ ὁποῖο πολλὰς φορὲς ἔχομε παραπέμψει· ἀπαριθμεῖ τοὺς λόγους ποὺ κάνουν δύσκολη καὶ ἐξαντλητικὴ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας καὶ ἀναγκαῖο τὸ γράψιμο καὶ ξαναγράψιμο τῆς ἱστορίας ἀπὸ κάθε γενιά, γιὰ νὰ καταλήξῃ ὁμως στὴν αἰσιόδοξη παρατήρησιν: «Yet none of these reasons demands that we give up the ideal of objective historical knowledge. The ideal of historical objectivity is not an illusory one»⁹².

Ὁ ὑποκειμενισμὸς (ἄλλη ἔκφρασις γιὰ τὸν σχετικισμὸ) τῆς ἱστορικῆς γνώσεως, ὅταν θεμελιώνεται στὴν ἀδυναμία μας νὰ γνωρίσωμε κάθε λεπτομέρεια τοῦ παρελθόντος, παρεξηγεῖ τὸ πρόβλημα· κοιτάζοντας τὸ δέντρο χάνει τὴν θέαν τοῦ δάσους. Κι ἂν ὁ ἱστορικὸς βλέπῃ μέρος μόνο τοῦ ἱστορικοῦ πεδίου, τοῦτο δὲν σημαίνει πὼς ἡ περιορισμένη γνώσις του δὲν εἶναι ἀληθινὴ⁹³. Κι ὅταν ἀκόμη πλανηθῇ ὁ ἱστορικὸς στὴν ἐρμηνεία κάποιου γεγονότος, στὴν ἐκτίμησιν κάποιου προσώπου, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ δρόμος κλείνει γιὰ τὴν ἐπανεκτίμησιν τοῦ ἰδίου θέματος ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ ἄλλους σύγχρονους ἢ μεταγενέστερους συναδέλφους του⁹⁴. Ὁ κριτικὸς ἱστορικὸς μπορεῖ καὶ λάθῃ ἢ συνειδητὴ παραχάραξιν τῆς ἱστορίας νὰ ἀνακαλύψῃ στὶς πηγὰς του μὲ τὴν διασταύρωσιν τῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν διονυσιστικὴ ἀναζήτησιν τῶν κινήτρων⁹⁵. Σημαντικὴ θέση ἔχει πάντα (γιὰ τὸν ἔλεγχον τῆς ἀξιοπιστίας) τὸ κριτήριον, ποὺ διατύπωσε ὁ Bradley καὶ εἶναι εὐδιάκριτον στὴ σκέψιν τοῦ Θουκυδίδου⁹⁶: «Μποροῦμε νὰ θεωροῦμε πιστευτὴ ἢ παραδεκτὴ ἐκείνη τὴν ἐρμηνείαν τῶν γεγονότων ποὺ βρίσκει κάποια ἀναλογία στὴ σημερινὴ ἐμπειρία μας». Πίσω ἀπὸ τὴν διατύπωσιν τούτῃ διαφαίνεται ἡ πίστις ὅτι ἡ ἀνθρώπινος φύσις εἶναι σταθερὴ καὶ ἡ ἀνθρώπινος συμπε-

92. Mandelbaum, *The Problem of Historical Knowledge*, 304, 273.

93. Leff 121.

94. Μπορεῖ κανεὶς πρόχειρα νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἀποκατάστασιν (ἀπὸ τοὺς σύγχρονους βυζαντινολόγους) τοῦ προσώπου τοῦ Μιχαὴλ Γ' ἢ τὴν ἀναθεώρησιν (ἀπὸ τοὺς ρωμαϊστὰς) τῆς περίπτωσης τοῦ Κατιλίνα ἢ τὴν διερεύνησιν (ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὰς τῆς σύγχρονης ἱστορίας) τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Pearl Harbour (ἂν ἡ πρόθεσις τῶν Ἰαπώνων ἦταν γνωστὴ πρὶν ἐκδηλωθῇ). Σ' ὅλες αὐτὰς τὰς περιπτώσεις κατευθυντήρια γραμμὴ ἐρευνας προσφέρει τὸ ἐρώτημα: ποιὸς εἶχε συμφέρον νὰ κρύψῃ τὴν ἀλήθειαν;

95. Ὁ Γάλλος ἱστορικὸς Marc Bloch στὸ ἔργο του (ἐκδόσις μεταθανάτια) *Apolo-gie pour l'Histoire ou metier d'historien*, Paris 1961, ἔδωκε πολλὰ παραδείγματα τῆς μεθόδου, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ νὰ διαχωρίσῃ τὰς ἀληθινὰς πληροφορίες ἀπὸ τὰς ψευδεῖς.

96. F. H. Bradley, *The Presuppositions of Critical History* (Collected Essays, Oxford 1935). Πρβλ. Danto 105. Ὁ Θουκυδίδης γράφει: ὥς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστος περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστα εἰπεῖν... οὕτως εἴρηται (Α 22.1).

ριφορὰ ἐπιδέχεται μία ἀναλογικὴ τουλάχιστον ἐξήγηση. Στὴν ἄποψη αὐτὴ θεμελιώνεται ὁ ἱστορικὸς πραγματισμός, ποὺ θεωρεῖ τὴν ἱστοριομάθεια ἐμπειρία χρήσιμη γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου⁹⁷ καὶ ἀξιωματικὰ προϋποθέτει τὴ μονιμότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Οὕτε οἱ ἀφορισμοὶ τοῦ Nietzsche⁹⁸, ὅτι ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ βάρος καὶ ἐμπόδιο στὴ δημιουργικὴ δράση τοῦ ἀνθρώπου, οὕτε ἡ γνώμη, ὅτι μοναδικὸ δίδαγμα τῆς ἱστορίας εἶναι ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα τίποτα δὲν διδάσκεται, μποροῦν νὰ κλονίσουν τὴν ἄποψη ὅτι τὰ κίνητρα δράσης τῶν ἀνθρώπων ομάδων παραμένουν ἀμετάβλητα καὶ σχετίζονται μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς τους, ὅσο κι ἂν οἱ περιστάσεις κι οἱ λεπτομέρειες διαφέρουν — ὅσο τουλάχιστον μποροῦμε νὰ διαπιστώσωμε μέσα στοὺς αἰῶνες τῆς γνωστῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἄν ἡ ἀνθρωπότητα ἀρνῆται νὰ διδαχθῇ ἀπὸ τὴν ἱστορία της, τοῦτο μπορεῖ νὰ σημαίνει πὼς ὁ ἀνθρώπινος ἐγωϊσμός κάθε γενιᾶς διδάσκεται μόνο ἀπὸ τὰ παθήματά της, ὅτι τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας εἶναι πολὺ δύσκολο γιὰ νὰ φωτίσῃ τὴν ἀνθρώπινη δράση· δὲν σημαίνει μὲ κανένα τρόπο ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἱστορικὴ γνώση. Σκόρπιες ὅμως σελίδες τῆς ἱστορίας δὲν ἀποτελοῦν γνώση· χρειάζεται πλατεῖα καὶ βαθειὰ γνώση της, γιὰ νὰ μετουσιωθῇ σὲ «γνώση», φρόνηση⁹⁹.

Βέβαια εἶναι δυνατὲς διάφορες ἐρμηνεῖες τῶν ἱστορικῶν γεγονότων·

97. Τὴν ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ πραγματισμοῦ πρῶτος συνέλαβε καὶ διατύπωσε ὁ Θουκυδίδης, ὅταν ἐξέφρασε τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ ἔργο του θὰ ἔμενε *κ τ ῆ μ α ἐς ἀ ε ἰ* γιὰ τοὺς μεταγενέστερους. Ἡ ἴδια πεποίθησις διαπνέει τὸ ἔργο τοῦ Πολυβίου, τοῦ Machiavelli. Τὶς θεμελιώδεις θέσεις τοῦ ἱστορικοῦ πραγματισμοῦ βρίσκουμε στὸν Bossuet (*Oeuvres complètes*, X, Paris 1836, 151): «Δὲν ὑπάρχει τίποτε ὠφελιμότερο γιὰ τὴν μόρφωση παρὰ τὰ παραδείγματα τῶν περασμένων αἰώνων...» Τὴν ἀντίθετη ἄποψη γιὰ τὴ μὴ χρησιμότητα τῆς ἱστοριομάθειας βρίσκουμε στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. στὴν ἀκόλουθη παρατήρησις τοῦ Hegel (*Sämtliche Werke*, ἐκδ. Glockner, XI: *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Stuttgart 1928, 31): *Was die Erfahrung aber und die Geschichte lehren ist dieses, daß die Völker und die Regierungen niemals etwas aus der Geschichte gelernt ... haben*. Γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύσιν ἔχουν διατυπωθῇ διάφορες ἀπόψεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θουκυδίδου ὡς σήμερα. Βλ. σχετικὰ: Collinwood, 205 - 231 (*Human Nature and Human History*). Ἐπίσης: Μπαγιόνα, κεφ. 6 (*Ἡ πλαστικότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως*).

98. Ὁ Geoffrey Clive ἔχει συγκεντρώσει ἀπὸ διάφορα ἔργα τοῦ Nietzsche τοὺς στοχασμούς του γιὰ τὴν ἀξία ἢ ἀπαξία τῆς ἱστορικῆς γνώσεως. Βλ. *The Philosophy of Fr. Nietzsche* (ed. by G. Clive), New York 1965, 217 - 58. Στὴ σελίδα 217 διαβάζομε: *I will show... why in fact history ... must be hated*.

99. Πολύβιος I 4, 9 - 11: *ἐννοιαν μὲν γὰρ λαβεῖν ἀπὸ μέρους τῶν ὅλων δυνατόν, ἐπιστήμην δὲ καὶ γνώμην ἀτρεκῇ σχεῖν ἀδύνατον, διὸ παντελῶς βραχὺ τι νομιστέον συμβάλλεσθαι τὴν κατὰ μέρος ἱστορίαν πρὸς τὴν τῶν ὅλων ἐμπειρίαν καὶ πίστιν. ἐκ μέντοι γε τῆς ἀπάντων πρὸς ἄλληλα συμπλοκῆς καὶ παραθέσεως, ἔτι δ' ὁμοιότητος καὶ διαφορᾶς, μόνως ἂν τις ἐφίκοιτο καὶ δυνηθείη κατοπτεύσας ἅμα καὶ τὸ χρήσιμον καὶ τὸ τερπνὸν ἐκ τῆς ἱστορίας ἀναλαβεῖν*.

μπορεί ή ιστορία να έρμηνευθή : 1) ως πάλη τῶν ἐθνῶν γιά ἐπικράτηση, 2) ως πάλη τῶν κοινωνικῶν τάξεων, 3) ως πάλη θρησκευτικῶν ἰδεῶν, 4) ως πάλη ἀνάμεσα στήν «κλειστή» καί «ἀνοικτή» κοινωνία¹⁰⁰, 5) ως ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς καί βιομηχανικῆς προόδου. Γενικότερα μπορεῖ νά εἰπωθῇ ὅτι : 1) κίνητρα πρωτογενῆ στίς ἀνθρώπινες πράξεις (ἀτομικές καί ὁμαδικές) εἶναι οἱ ἀνάγκες καί 2) δευτερογενῆ κίνητρα εἶναι οἱ ἰδεολογίες. Καί κάθε συγκεκριμένη ἐρμηνεία εἶναι ἀνάγκη νά ἀνταποκρίνεται σέ κάποιους ὅρους (ποῦ διασφαλίζουν τή μεγαλύτερη πιθανότητα γιά ἀντικειμενικότητα) : 1) νά συμφωνῇ μέ τίς μαρτυρίες, 2) νά παρουσιάζη συνοχή ἀνάμεσα στό ἐρμηνευόμενο γεγονός καί τὸ γενικότερο κλίμα, ὅπου συνέβη (ἐποχή, γεωγρ. χῶρο), 3) δέν μπορεῖ νά προϋποθέτῃ ἀπαράδεκτες, ἀπίθανες, ἀναπόδεικτες ὑποθέσεις¹⁰¹. Ἡ προσπάθεια ἐξ ἄλλου γιά τήν κατανόηση τῶν γεγονότων δέν μπορεῖ νά εἶναι μονόπλευρη καί μονοδιάστατη. Σέ πρῶτο ἐπίπεδο τίθεται τὸ ἐρώτημα : ποιές δυνάμεις ἔδρασαν; Σέ δεύτερο ἐπίπεδο : ποιούς σκοποὺς ὑπηρετοῦσε τούτη ἡ πράξη; Σέ ὑψηλότερο ἐπίπεδο θά ἀναλυθοῦν οἱ γενικότερες συνθῆκες καί τάσεις καί δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, ὅπου ἐντάσσεται καί τὸ ἐρευνώμενο¹⁰².

Ὅσο γιά τήν ἀπαλλαγὴ τοῦ ἱστορικοῦ ἀπὸ προκαταλήψεις, μονομέρεια, ἰδεολογικὸ δογματισμό, ὁμαδικὸ ἀσυνείδητο, ὥστε νά ἀποκτήσῃ —ὅσο τοῦτο εἶναι ἀνθρώπινα δυνατὸ— ἀνεξαρτησία πνεύματος, σκέψεως, κρίσεως, ὑπάρχει πάντα ἀνοικτὸς ὁ δρόμος : περισσότερη γνώση καί μελέτη καί τῆς ἀντίθετης πλευρᾶς. Ἄν ὁ ἱστορικὸς θελήσῃ νά ὑπηρετήσῃ τήν τάξη του, τὸ ἔθνος του, τήν ἰδεολογία του, ἂν ἐμμεῖνῃ στό μονοσήμαντο ἀντίκρουσμα τῶν γεγονότων, τότε δέν εὐθύνεται ἡ ἱστορία γιά τὴ δική του ἀτέλεια, ὅπως δέν εὐθύνεται ὁ καθρέφτης γιά τήν ἀσχήμια τοῦ προσώπου. Καί μ' ὅλον τὸν ὀπλισμὸ τῆς ἀντικειμενικῆς κρίσης ὅμως δέν θά ἐπιφορτισθῇ ὁ ἱστορικὸς νά γράψῃ μιὰ γιά πάντα τήν ἱστορία· τοῦτο δέν εἶναι μόνο δύσκολο, εἶναι καί ἀνεπιθύμητο· γιὰτὶ κάθε γενιὰ ἔχει ἀνάγκη νά γυμνάζεται μέ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας, νά καλλωπίζεται κοιτάζοντας τὸν καθρέφτη τῆς ἱστορίας, νά ἀναζητῇ ἓνα μέρος τῆς ἀλήθειας, ἴσως αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς ἀλήθειας ποῦ κάθε γενιὰ χρειάζεται ἀπὸ τὸ παρελθόν.

Ἐνα τελευταῖο ἐρώτημα ἀπομένει : ἂν ἡ ἱστορικὴ γνώση εἶναι, ὅπως εἶδαμε, γνώση συμπερασματικὴ (διασταύρωση πληροφοριῶν, κριτικὴ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν πηγῶν, ἐρμηνεία γεγονότων, ἐπιλογή καί ἀξιολόγηση σέ

100. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀναπτύσσει ὁ Κ. Popper στὸ ἔργο του *The Open Society and its Enemies*. Πρβλ. Α. Giannaras, *Platon und K. Popper*, «Φιλοσοφία» 3 (1973), 208-22.

101. Leff 126.

102. Popper, *The Poverty of Historicism*, 20-22.

κάθε βῆμα), ποιά ἄποψή τῆς ἀλήθειας, ἀπὸ ὅσες προσφέρει ἡ γενικὴ γνωσιολογία, μπορεῖ νὰ υἱοθετηθῇ γιὰ τὴν ἀληθινὴ γνώση; Ἡ θεωρία τῆς «ἀνταπόκρισης»¹⁰³ ἀπαιτεῖ συμφωνία ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι γνωρίζομε καὶ ὅ,τι πραγματικὰ ὑπάρχει ἢ ἰσχύει (στὴ Φυσικὴ τὸ β' μέλος τῆς ἀνταπόκρισης εἶναι φαινόμενο ἐπαναλαμβανόμενο καὶ μετρήσιμο· στὰ Μαθηματικὰ εἶναι μία σχέση πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο· στὴν Ἱστορία ὅμως πρόκειται γιὰ γεγονός, πού δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθῇ καὶ εἶναι προσηλωμένο στὶς συντεταγμένες τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ἄρα δὲν ὑπάρχει στὸ παρόν, τὴν ὥρα τῆς γνωστικῆς λειτουργίας, «ὑπῆρξε» ὅμως στὸ παρελθόν καὶ τώρα ἀπομένουν τὰ ἴχνη του μόνο). Ἡ θεωρία τῆς ἐσωτερικῆς «συνοχῆς» ἀπαιτεῖ λογικὴ ἀναγκαιότητα στὴ σχέση κάθε πρότασης μὲ τὶς ἄλλες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προκύπτει ἢ στὶς ὁποῖες ὁδηγεῖ (ὅπως ἀπὸ τὸ αἶτημα τοῦ Εὐκλείδη ἀπορρέει ὅλη ἡ φερώνυμη Γεωμετρία, καὶ κάθε θεώρημά της προϋποθέτει τὸ αἶτημα ἐκεῖνο). Στὴν περιοχὴ τῶν ἱστορικῶν κρίσεων δὲν μποροῦμε νὰ ἀπαιτήσωμε τέτοια λογικὴ συνοχή, ἀλλὰ εἶναι ἀναγκαία ἡ συνέπεια ἀξιωμάτων μεθοδολογικῶν καὶ ἀρχῶν ἐρμηνευτικῶν· ἐδῶ ἡ ἐσωτερικὴ «συνοχή» ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸ ὀπλισμό, γιὰ νὰ ἐπιβληθῇ στὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης¹⁰⁴.

Μὲ αὐτὲς τὶς διευκρινήσεις κι ἐπιφυλάξεις καὶ τὴν ἀπαραίτητη προσαρμογὴ μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε τὶς παραπάνω δυὸ θεωρίες καὶ γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνώση¹⁰⁵. Ἡ ἱστορία ἐπιδιώκει ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ κριτήρια πού θέτει ὑπ' ὄψη κάθε ἀπροκατάληπτου μελετητῇ τὸν ὑποχρεώνουν νὰ φθάσῃ στὰ ἴδια ἢ παραπλήσια συμπεράσματα ἀπὸ τὰ ἴδια δεδομένα¹⁰⁶.

103. Russell, *Problems of Philosophy*, κεφ. 12 (*Truth and Falsehood*). Chisholm, κεφ. 7 (*What is truth?*).

104. Leff 123. J. Passmore, *Can History be Objective?*, «*Philosophy*» 33 (1958), 107. Schäffler 62.

105. Walsh, *Introduction to Philosophy of History* 34. Schäffler 71 (*Wahrheit als Bedingung der Intersubjektivität*).

106. Walsh 37 (βλ. παραπάνω σημ. 16).

THE PROBLEM OF HISTORICAL KNOWLEDGE

S u m m a r y.

It is the intention of the author of this article to consider the possibility and the limits of historical knowledge. The question raised can in short be stated as follows: assuming that historical statements involve multiple use of axiological judgements (selection of material, acceptance of its authenticity and its truth, explanation as well as evaluation of its content), assuming all this, is it possible to write objective history or—in other words—to reach objective historical knowledge? This problem in a very practical form has reasonably occupied the minds of all outstanding historians (among them Thucydides is a very notable case) in their search for historical truth and presentation of what actually happened. But the problem of historical truth as such has been attracting the attention of philosophers with increasing intensity from last century and has become a central problem of the Philosophy of History nowadays.

A difficulty for those who have faced the problem in question arose from the fact that traditional epistemology from which they started had primarily relied on examples drawn from mathematics and physics (which make use of deduction and induction; history, on the contrary, is usually restricted to reasoning by analogy; as a result, prediction of future events is difficult if not impossible, although predictability would be attractive in history, since it has become a decisive criterion in other fields of knowledge).

This article discusses the problem outlined above under the following four headings:

1. History of the problem (of historical knowledge) and dimensions of it.

Of the questions arising from the study of history philosophers are mainly concerned with the following ones: What is the nature of a historical fact? How can it be known? What is the nature of historical explanation? Is it possible to state historical laws? Which are the consequences if historians use axiological judgements? Reasons are adduced for claiming that historical knowledge is a knowledge *sui generis* due to the pastness and uniqueness of events engineered by human beings.

2. Clarification of certain terms.

Firstly, a distinction between history as actuality and history as knowledge is made; the notions of historical fact and of pastness are elucidated; it is also noted that the role of memory is not more important in history than in other fields of knowledge. The conclusion comes that historical

knowledge is derived not only from memory but also from contemporary experience and reasoning.

3. Reasons given for the subjectivity of historical knowledge.

Subjectivity in this field may have its *fons et origo* both in the testimonies of the past and the outlook of the historian himself; both, knowingly or unknowingly, the historian may be subject to personal beliefs and prejudices. It is for these and similar reasons that Sociology of knowledge has arrived at the conclusion that not only *veritas* but also *virtus est filia temporis*. Is there any way to escape these «conditioning» factors and attain objective historical knowledge?

4. In search of foundations of objectivity.

In this section it is argued that:

a. The fundamental motives of human actions (both of individuals and of groups) as assumed by Thucydides have remained unchanged throughout the centuries of human history. The axiom «*is fecit qui prodest*» is accepted as valid for the historical explanation irrespective of the changing historical situations.

b. Human actions are seen to be in a strict correspondence to human needs (the driving forces of historical development). The widely accepted distinction between natural needs and ideological needs is adopted.

c. It is further admitted that any explanation in history must: (1) agree with the testimony available, (2) present the explanandum within its historical context, and (3) not make assumptions unacceptable to the contemporary human experience.

d. Finally, the historian, it is suggested, ought to strive always to keep his mind open to experiences differing from his own and «*audire alteram partem*» in order to avoid prejudices, onesidedness, «group unconscious» as well as ideological dogmatism. Even if he grasps merely a part of the historical past, this limitation does not imply that his knowledge may not be well founded; it must be seen as a part of a whole; perhaps it is a task of the historian to select that particular part out of the treasure of the historical experience of mankind which, from his viewpoint, appears to be most conducive to casting light on pressing problems of his own day, provided that he always does strive to find and present the truth.

Athens

F. Voros